Widzenie Polikarpa

Średniowieczne rozmowy człowieka ze śmiercią

STUDIA STAROPOLSKIE
SERIES NOVA

Komitet redakcyjny:
ANDRZEJ DĄBRÓWKA
JOANNA KRAUZE-KARPIŃSKA
MIECZYSŁAW MEJOR (redaktor naczelny)
TERESA MICHAŁOWSKA (członek honorowy)
KRZYSZTOF MROWCEWICZ
MAGDALENA PISKAŁA (sekretarz redakcji)
MAREK PREJS
PAWEŁ STĘPIEŃ

TOM XXXVII (XCIII)

STOWARZYSZENIE
PRO CULTURA LITTERARIA
INSTYTUT BADAŃ LITERACKICH
POLSKIEJ AKADEMII NAUK

Widzenie Polikarpa

Średniowieczne rozmowy człowieka ze śmiercią

Pod redakcją Andrzeja Dąbrówki
i Pawła Stępnia

INSTYTUT BADAŃ LITERACKICH PAN
WYDAWNICTWO
WARSZAWA 2014

STOWARZYSZENIE
PRO CULTURA LITTERARIA

Spis treści

Skróty 7

Wstęp 9

I

Ks. Marek Starowieyski, Spór Ezdrasza z Bogiem w sprawie wyjścia duszy z ciała 17

Ewa Siatkowska, Kilka kwestii spornych w badaniach nad *De morte prologus* ... 23

Lenka Jiroušková, *Rozmlúvanie Smrti s člověkem a člověka se Smrtí*. Komparativní úvahy nad staročeským, latinským a staropolským zpracováním 32

Marija-Ana Dürrigl, Some features of the Croatian text *Slovo meštra Polikarpa* 83

Mirosław Lenart, „L'anima mia che con la morte parla". Długie trwanie rozmów człowieka ze śmiercią w literaturze włoskiej 92

II

Tomasz Wojczak, *Dialog mistrza Polikarpa ze Śmiercią* a średniowieczna kultura ludowa. Symbolika utworu i jej percepcja 113

Jacek Kowzan, „Miła Śmierci, gdzieś się wzięła"? Konteksty eschatologiczne *Rozmowy mistrza Polikarpa ze Śmiercią* 124

Witold Wojtowicz, „Nie lękaj się mię tym razem". Ciekawe spotkanie mistrza Polikarpa 140

Andrzej Dąbrówka, Rozmowa Polikarpa 168

Paweł Stępień, „Czyż nie uczynił Bóg głupstwem mądrości świata?" (1 Kor 1, 20). Mądrość mędrców i mądrość Boża *w Rozmowie mistrza Polikarpa ze Śmiercią* 185

Viviana Nosilia, *Polycarp* in Muscovy 218

III

ANNA GOSTOMSKA, Dziecko w obliczu spraw ostatecznych, czyli o *Rozmowie Panienki z Śmiercią* Kaspra Miaskowskiego 237

DOMINIKA GRUNTKOWSKA, *Rozmowa mistrza Polikarpa ze Śmiercią* a *Nędza z Biedą z Polski precz idą*. O oddziaływaniu dialogu średniowiecznego 253

ANNA MARCINIAK-SIKORA, „Codzienna w całym świecie praktyka, nieuchronny wyrok Boski, iż kto się rodzi, umierać musi…" Kilka uwag o arengach w staropolskich testamentach szlachty krakowskiej i sandomierskiej 269

BRIGITA ŽUROMSKAITĖ, Obraz śmierci w szesnasto- i siedemnastowiecznych kazaniach pogrzebowych i testamentach rodziny Sapiehów 286

BOGDAN ROK, Reformaci polscy czasów staropolskich wobec problemu przygotowania wiernych do śmierci 301

Rozmowa mistrza Polikarpa ze Śmiercią. Bibliografia 1886-2011 (opracował Paweł Stępień) 309

ANEKS 1. *Gospodzinie wszechmogący…* [*Dialog mistrza Polikarpa ze Śmiercią*] (opracowali Roman Mazurkiewicz i Wacław Twardzik) 315

ANEKS 2. *Colloquium inter Mortem et magistrum Polycarpum*. Seznam dosud známých bohemikálních rukopisů (zpracovala Lenka Jiroušková) 328

ANEKS 3. *Ach můj smutku, má žalosti.* Text písně dle Kancionálu Jana Rozenpluta vytištěného roku 1601 v Olomouci (zpracovala Lenka Jiroušková) 331

SUMMARY. The Vision of Polycarp: Medieval Conversations of Man with Death 334

AUTORZY/AUTHORS OF THIS BOOK 339

INDEKS NAZWISK 343

INDEKS UTWORÓW 355

Skróty

AH = *Analecta hymnica medii aevi* 1-55, hrsg. von G.M. Dreves, C. Blume, H.M. Bannister, Leipzig 1886-1922
BN = Biblioteka Narodowa, Kraków – Lwów – Wrocław 1919-
BPS = Biblioteka Pisarzy Staropolskich, Warszawa 1995-
PL = *Patrologiae cursus completus. Series Latina* 1-217, accurante J.-P. Migne, Paris 1844-1855
RMPŚ = *Rozmowa mistrza Polikarpa ze Śmiercią*
SS = Studia Staropolskie, Wrocław 1953-1992
SN = Studia Staropolskie. Series Nova, Warszawa 2000-
Sstp = *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, 1-11, Kraków 1953-2002
SXVI = *Słownik polszczyzny XVI w.*, red. M.R. Mayenowa, Wrocław – Warszawa – Kraków 1966-

Przykładowy zapis „PL 24, 383B" oznacza: „*Patrologia Latina*, tom 24, kolumna 383B".
Przykładowy zapis „Sstp 10, 355" oznacza: „*Słownik staropolski*, tom 10, strona 355".
Przykładowy zapis „AH 33, 287" oznacza: „*Analecta hymnica medii aevi*, tom 33, strona 287".

Skróty zapisane kapitalikami (np. E 1886 NEHRING; CROISET VAN DER KOP 1907) odsyłają do bibliografii na s. 309-314.

JACEK KOWZAN
Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach

„Miła Śmierci, gdzieś się wzięła"? Konteksty eschatologiczne *Rozmowy mistrza Polikarpa ze Śmiercią*

1. Uwagi wstępne

Lektura kontekstualna tekstów literackich może z jednej strony znacząco poszerzyć pole historycznoliterackiej obserwacji, odsłonić wpływ zaplecza myślowego epoki na dzieło i wskazać siatkę ideowych uwikłań utworu, z drugiej zaś może prowadzić w interpretacyjne ślepe zaułki, analityczne peryferie i na kontekstowe manowce, gdzie łatwo utracić badany tekst z pola widzenia. Mając świadomość czyhających pułapek, postaram się nie oddalać zbytnio od badanego tu tekstu – stąpać uważnie po jego gruncie, choć z głową w chmurach znaczeń.

Wydaje się, że na początku tego typu rozważań należy sformułować, za Andrzejem Dąbrówką, istotne zastrzeżenie. Otóż często bywa tak, że motywy eschatologiczne, wypreparowane ze swego macierzystego kontekstu teologicznego, stają się przedmiotem literackim, kategorią tekstową, tworzywem utworu i ujawniają całą swoją polisemię, która czyni ryzykowną wszelką interpretację. Na obszarze tekstu literackiego dochodzić może do interferencji motywów biblijnych z całym kompleksem motywów z tradycji literackiej, ikonograficznej, prawniczej czy w końcu apokryficznej lub wizyjnej. Komplikacje te pogłębiają jeszcze pisma teologiczne i kaznodziejskie, które przetwarzają i mieszają wszystkie te wątki[1]. Z takim przetworzeniem motywów mamy niewątpliwie do czynienia w obrębie naszego średniowiecznego zabytku. Dlatego niniejszy tekst, odnoszący się do kilku aspektów teologicznych (*recte* tanatologicznych) *Rozmowy mistrza Polikarpa ze Śmiercią*, będzie miał charakter glosaryczny i spróbuję w nim podjąć wątki niedostatecznie dotąd obecne w badawczych opracowaniach omawianego dzieła[2], rzucając – jak sądzę – pewne światło interpretacyjne na podejmowane w nim kwestie.

---

1 A. Dąbrówka, *Teatr i sacrum w średniowieczu. Religia – cywilizacja – estetyka*, Wrocław 2001, s. 556.
2 Por. SZPAK 1997; SZPAK 2000.

2. „Miła Śmierci, gdzieś się wzięła"?

Pierwszym zagadnieniem istotnym dla pełniejszego zrekonstruowania zaplecza myślowego *Rozmowy mistrza Polikarpa ze Śmiercią* jest status ontyczny śmierci – zarówno w planie ideowym, jako jednego z wielkich tematów kulturowych i teologicznych średniowiecza, jak i na płaszczyźnie dialogicznej – Śmierci jako interlokutorki mistrza.

Oczywiście nie sposób przedstawić tu całej teologicznej refleksji nad fenomenem kresu egzystencjalnego podejmowanej w wiekach średnich, jako że, po pierwsze, nie jest to chyba możliwe ze względu na rozpiętość czasową epoki, rozległość obszaru badań[3] oraz niejednorodność doktryny eschatologicznej, na przestrzeni wieków zmieniającej się z coraz to nowymi soborowymi orzeczeniami urzędu nauczycielskiego Kościoła[4]; po drugie, nie wydaje się to niezbędne, ponieważ nie mamy do czynienia ze zdyscyplinowanym myślowo traktatem eschatologicznym, tylko przetworzonym bardzo

---

[3] Stan badań nad zagadnieniem kresu egzystencji w wiekach średnich jest ogromny i stale się rozrasta. W trybie mocno wybiórczym przykładowo wymienić tu można m.in.: *Last Things. Death and Apocalypse in the Middle Ages*, ed. by C.W. Bynum and P. Freedman, Philadelphia 2000; *Four Last Things: Death, Judgment, Heaven and Hell in the Middle Ages*, Essays in Medieval Studies, vol. 10, „Proceedings of the Illinois Medieval Association" 1993; P. Ariès, *Człowiek i śmierć*, przeł. E. Bąkowska, Warszawa 1992 (wyd. oryg. *L'Homme devant la mort*, 1977); *Homo, memento finis: The Iconography of Just Judgment in Medieval Art and Drama*, ed. D. Bevington i in., Early Drama, Art and Music Monograph Series 6, Kalamazoo: Western Michigan University 1985; P.J. Geary, *Living with the Dead in the Middle Ages*, Ithaca: Cornell Univ. Press. 1985; P. Binski, *Medieval Death: Ritual and Representation*, Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1996; *Death and Dying in the Middle Ages*, E. DuBruck, B.I. Gusick (eds.), New York: Peter Lang, 1999; S. Jugie, *The Mourners: Tomb Sculptures from the Court of Burgundy*, New Haven: Yale University Press, 2010; J. Pelikan, *The Shape of Death: Life, Death, and Immortality in the Early Fathers*, New York: Abingdon Press, 1961; J.M. Clark, *The Dance of Death in the Middle Ages and the Renaissance*, Glasgow: Jackson, 1950; E. Gertsman, *The Dance of Death in the Middle Ages. Image, Text, Performance*, Studies in the Visual Cultures of the Middle Ages 3, Turnhout: Brepols Publishers, 2010; A. Corvisier, *Les Danses Macabres*, Paris: Presses Universitaires de France, 1998; S. Cosacchi, *Makabertanz: Der Totentanz in Kunst, Poesie und Brauchtum des Mittelalters*, Meisenheim am Glan, West Germany: Verlag Anton Hain, 1965; A. Tenenti, *La vie et la mort a travers l'art du XV siècle*, Paris 1972; S. Oosterwijk, *Of Corpses, Constables and Kings: the Danse Macabre in Late-Medieval and Renaissance Culture*, „The Journal of the British Archaeological Association" 157 (2004), s. 61-90; S. Oosterwijk, *„Muoz ich tanzen und kan nit gân?" Death and the Infant in the Medieval Danse Macabre,* „Word & Image" 22:2 (2006), s. 146-164; S. Oosterwijk, *Of Dead Kings, Dukes and Constables. The Historical Context of the Danse Macabre in Late-Medieval Paris*, „Journal of the British Archaeological Association" 161 (2008), s. 131-162; S. Oosterwijk, *„For no man mai fro dethes stroke fle". Death and Danse Macabre Iconography in Memorial Art*, „Church Monuments" 23 (2008), s. 62-87, 166-168; S. Oosterwijk, S. Knöll (eds.), *Mixed Metaphors. The Danse Macabre in Medieval and Early Modern Europe*, Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2011; M. Żukow-Karczewski, *Taniec śmierci*, „Życie Literackie" 1989, nr 3.

[4] Hans Urs von Balthasar pisał: „Otwarta jest cała historia kształtowania się pojęć eschatologicznych w epoce Ojców Kościoła i w późniejszej teologii. Ta obszerna, leżąca odłogiem dziedzina, która, gdyby ją rozumnie opracować, mogłaby się okazać jedną z najbardziej płodnych w historii teologii" (*Eschatologia*, „Novum" 1979, nr 11, s. 40).

sprawnie pod względem literackim zespołem kilku wątków dotyczących finału ludzkiej egzystencji. Spróbujmy więc trzymać się tekstu zgodnie ze sformułowanym na początku postulatem i osadzić te wątki *Rozmowy…* na szerszym tle teologicznym.

Tanatologiczne dociekania otwiera pytanie mistrza o genezę śmierci:

> Miła Śmierci, gdzieś się wzięła,
> Dawnoliś się urodziła?
> Ra*d* bych wiedział do ostatka,
> Gdzie twoj ociec albo matka[5].
> [w. 113-116]

Pytanie o genezę śmierci, zjawiska w średniowieczu nieledwie publicznego, wydaje się jak najbardziej zasadne, tak z punktu widzenia zwykłych śmiertelników, stykających się z umieraniem i zgonami na co dzień na ulicach, placach, drogach, jak i teologów, bo to właśnie refleksja nad kresem egzystencji stanowiła ówcześnie fundamentalne zagadnienie antropologii chrześcijańskiej, również w perspektywie soteriologicznej[6].

Na postawione przez magistra pytanie Śmierć odsyła do Edenu:

> Gdy stworzył Bog człowieka,
> Iżby był ży*w* eż do wieka,
> Stworzył Bog Jewę z kości
> Adamowi ku radości.
> [...] Ale zły duch Jewę zdradził,
> Gdy jej owoc ruszyć radził.
> Ewa się ułakomiła,
> Śmiałość uczyniła,
> Wtenczas się ja poczęła,
> Gdy Ewa ja*b*łko ruszyła […].
> [w. 117-138]

Historia biblijna z Księgi Rodzaju jest powszechnie znana – wąż skusił Ewę i ta podała Adamowi zerwany z drzewa wiadomości złego i dobrego zakazany owoc, który razem skosztowali. Do tego fragmentu odwołuje się autor utworu, wkładając taką eksplikację w usta Śmierci, mimo że „nie było warg u jej gęby”… Jednak tradycja egzegetyczna opisanego w Księdze Rodzaju upadku pierwszych rodziców jest bardzo bogata i niejednorodna[7].

---

[5] *Rozmowa mistrza Polikarpa ze Śmiercią* przytaczana jest z edycji E 2006 TWARDZIK.

[6] M. Vovelle, *Śmierć w cywilizacji Zachodu. Od roku 1300 po współczesność*, przeł. T. Swoboda i inni, Gdańsk 2004, s. 49-69; J. Huizinga, *Jesień średniowiecza*, przeł. T. Brzostowski, wyd. 6., Warszawa 2005, s. 168-183.

[7] Zob. np. S. Thomas Aquinas, *Summa theologica*, I-II, q. 85, aa. 5-6; B. Kloppenburg, *De relatione inter peccatum et mortem*, Roma 1951.

3. „Ale zły duch Jewę zdradził, / Gdy jej owoc ruszyć radził"

Wężowa zdrada („gdy jej owoc ruszyć radził") zrealizowała się w drodze rozmowy, rozegrała się na poziomie słów. Walter Brueggemann uważa tę konwersację za pierwszą w dziejach dysputę teologiczną[8]. W *Rozmowie mistrza Polikarpa...* Śmierć konstatuje: „St<w>orzyciel [...] / Pożyczył mi takiej mocy", ale w biblijnym dyskursie to wąż jest tym, który niejako wprowadza nowy wątek do dziejów ludzkości. To wąż, a nie Bóg, jest głównym aktorem w tej historii. Bóg nie jest częścią tej dyskusji. Jak utrzymuje biblijny egzegeta, to nie jest rozmowa z Bogiem, ale o Bogu. Bóg, występując tu w trzeciej osobie, został niejako uprzedmiotowiony[9]. Wąż wydaje się znać tajemnicę i jest krytycznie nastawiony do zakazu spożycia owoców i nakazu posłuszeństwa. Co prawda o śmierci wspomina się w wersecie 2, 17 Księgi Rodzaju, lecz nie jest to tam, jak twierdzi Brueggemann, główne zagadnienie. Słowa Stwórcy: „ale z drzewa poznania dobra i zła nie wolno ci jeść, bo gdy z niego spożyjesz, niechybnie umrzesz"[10], to nie groźba, lecz informacja o tym, że życie może mieć swoje granice. Ale wraz z pojawieniem się węża wszystko zmienia się diametralnie, zakaz zostaje podany w wątpliwość i to nie Bóg, ale wąż czyni ze śmierci główny problem człowieka.

Rozmowa węża z Ewą stanowi zatem rodzaj subtelnej manipulacji i jest kwintesencją wężowej przebiegłości. Wąż powtarza słowa Stwórcy, ale chytrze i z premedytacją czyni to w sposób nieprecyzyjny: „Czy rzeczywiście Bóg powiedział: «Nie jedzcie owoców ze wszystkich drzew tego ogrodu?»" (Rdz 3, 1). Co prawda Ewa zaraz koryguje i uściśla – Boży zakaz odnosi się tylko do „drzewa, które jest w środku ogrodu", ale to niedokładne cytowanie przez węża zasugerowało, otworzyło już w jej świadomości możliwość zmiany tego, co przykazał Bóg. Prosty zabieg retoryczny otworzył drogę do analizy i kalkulacji[11]. Nakaz Boga przestał więc już wyznaczać bezpieczną granicę życia w raju, a stał się teraz przeszkodą, którą trzeba ominąć. Wezwanie Boga do doglądania i uprawiania ogrodu zostało zlekceważone, a zakaz został złamany.

Dalej z wyjaśnień Śmierci wynika, że poczęła się ona za sprawą Ewy:

> Ewa się ułakomiła,
> Śmiałość uczyniła,
> Wtenczas się ja poczęła,
> Gdy Ewa ja*b*łko ruszyła […].
> [w. 135-138]

---

8 W. Brueggemann, *Genesis. A Bible Commentary for Teaching and Preaching*, Louisville 1982, s. 47-48.

9 Tamże.

10 Biblia przytaczana jest z edycji: *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. [Biblia Tysiąclecia]*, w przekładzie z jęz. oryginalnych oprac. Zespół Biblistów Polskich, wyd. 3., poprawione, Poznań 1980.

11 W. Brueggemann, dz. cyt., s. 48.

Taka eksplikacja jest o tyle paradoksalna, że etymologicznie imię Ewa wywodzące się z hebrajskiego rdzenia *chwh* oznacza życie[12]. Adam nadał swojej żonie imię Ewa, by ta stała się matką wszystkich żyjących (Rdz 3, 20). Czy to zatem kobieta-życie sprowadziła na wszystkich śmierć[13]?

Pytanie o kwestię odpowiedzialności Ewy za ów *lapsus paradisi* jest o tyle interesujące, że w średniowieczu pozycja kobiety i mężczyzny, a więc i kwestia odpowiedzialności za czyny, nie była wśród teologów rozumiana jednoznacznie[14]. Co prawda według Alberta Wielkiego kobieta jest równa mężczyźnie, bo nie została stworzona ani z jego głowy, by nad nim nie dominowała, ani z jego stopy, by nie była poniżana, ale z żebra, by była mu równą[15], lecz z kolei św. Tomasz z Akwinu akcentował dominującą rolę mężczyzny, chociażby ze względu na aktywność jego samego oraz jego nasienia, a bierność kobiety podczas prokreacyjnego zbliżenia. Jednak i tu męski akt sprawczy naznaczony jest pamięcią o grzechu pierworodnym[16].

I mimo że stan podległości jest naturalny dla porządku kreacji ustalonego przez Boga i stanowi sposób sprawowania boskiej władzy za pośrednictwem innych bytów stworzonych[17], to w raju Adam i Ewa cieszyli się równością, ponieważ kuszenie szatana odnosiło się do tożsamych dla kobiety i mężczyzny trzech władz: pożądania rozumnego (*appetitus rationalis*), pożądania gniewliwego (*appetitus irascibilis*) oraz pożądania zmysłowego (*appetitus concupiscibilis*). Odwołując się do nich, wąż kusił więc odpowiednio

---

[12] Imię Ewa pochodzi od hebrajskiego חַוָּה <chăvvā(h)>, co oznacza ‘życie’. Ewentualny wpływ wyobrażeń sumeryjskich mógłby też sugerować odwołanie do bogini Nin-ti, jako „kobiety-żebra” lub „kobiety dającej życie”. Zob. L. Stachowiak, *Ewa*, [hasło w:] *Encyklopedia katolicka*, Lublin 1995, t. 4, kol. 1368, 1369.

[13] Jest to o tyle problematyczne, że w Księdze Rodzaju Ewa zarówno przy narodzinach Kaina (Rdz 4, 1), jak i Seta (Rdz 4, 25) wyraźnie wskazuje, że to Jahwe dał jej potomka, że urodziła przy pomocy Jahwe. W tym sensie to Bóg byłby właściwym posiadaczem i dawcą życia, a zatem mógł także powołać śmierć. Por. podrozdz. 5. *„St<w>orzyciel […] pożyczył mi takiej mocy”* w niniejszym artykule.

[14] Złożoność tej problematyki ujawnia chociażby artykuł Richarda J. McGowana, konfrontujący poglądy św. Tomasza z Akwinu z poglądami św. Augustyna w tym zakresie: R.J. McGowan, *Thomas's Doctrine of Woman and Thirteenth-Century Thought*, „Essays in Medieval Studies” 2 (1985), s. 209-226. Zob. także M. Matyszkowicz, *Adam i Ewa. Problematyka bierności kobiety w teologii średniowiecznej a współczesna teologia feministyczna*, „Bielsko-Żywieckie Studia Teologiczne” 6 (2005), s. 247-250. O średniowiecznych interpretacjach postaci Ewy zob. J. Flood, *Representations of Eve in Antiquity and the English Middle Ages*, Routledge Studies in Medieval Religion and Culture, New York: Routledge, 2011 (tu rozdz. IV *Later Medieval Theology*).

[15] „Hanc non fecit de capite, ne viro dominaretur, nec de pedibus, ne contemneretur, sed de latere, ut amoris vinculum probaretur” (św. Albert, *Compendium Theologiae Veritatis* II 63. Cyt. za: M. Matyszkowicz, dz. cyt., s. 249).

[16] „Licet igitur anima non sit ex traduce, tamen originalis culpa ab anima Adae transit ad animas posterorum, mediante carne, per concupiscentiam generata, ita quod sicut ab anima peccante infecta fuit caro Adae, et prona effecta ad libidinem, ita seminata caro secum trahit infectionem et vitiat animam” (św. Albert, *Compendium Theologiae Veritatis* III 8. Cyt. za: M. Matyszkowicz, dz. cyt., s. 248-249).

[17] Św. Tomasz, *Compendium Theologiae* I 124. Cyt. tamże.

wiedzą, władzą równą Bogu i smakiem owocu[18]. Winę przypisano jednak kobiecie[19].

Postawą nierzadką w średniowieczu był także, wynikający po części z nierozważnego kroku pierwszej kobiety, mizoginizm[20]. Jak twierdzi Maciej Uliński, szczególnie w późnym średniowieczu daje się zaobserwować umniejszenie roli kobiety. Otóż na fali ponownego zainteresowania Arystotelesem, za sprawą m.in. Majmonidesa, Albert Wielki przyznaje co prawda wartość kobiecie ze względu na rolę odgrywaną w prokreacji i przedłużaniu gatunku, wskazuje jednak na wątłość jej konstrukcji fizycznej, zmienność, moralną niestałość i łatwość uleganiu pokusom[21].

I w tym właśnie duchu egzegezę roli kobiety w upadku pierwszych rodziców przeprowadza Allen Kent Hieatt[22]. Jak wskazuje, w tradycji alegorycznej o upadku ludzkości główni aktorzy – wąż, Adam i Ewa – oznaczają odpowiednio Rozkosz, Rozum i Zmysły. Tradycja ta, ufundowana zasadniczo na myśli platońskiej, była żywa aż do renesansu, począwszy od czasów patrystycznych i dzieł Filona z Aleksandrii, poprzez teksty Klemensa Aleksandryjskiego, Orygenesa, Ambrożego, Augustyna, Izydora i Jana Szkota Eriugeny. Zgodnie z tym ujęciem pierwotny udział duszy w rzeczywistości transcendentnej został utracony w raju wskutek tego, iż Rozkosz z powodzeniem popchnęła część duszy ku iluzji świata zmysłowego. To wtedy Zmysły zaczęły panować nad Rozumem[23].

Tymczasem, jak twierdzi Hieatt, inna, dotychczas zaniedbana, alegoryczna interpretacja rajskiego upadku, mająca znaczącą wagę w myśli św. Augustyna,

---

[18] M. Matyszkowicz, dz. cyt., s. 249-250. O tych trzech przyrodzonych władzach duszy pisał także Lotharius di Segni (późniejszy papież Innocenty III) w traktacie z 1195 r. *De contemptu mundi sive De miseria conditionis humanae* (PL 217, 701-746). Zob. J. Domański, *Z dawnych rozważań o marności i pogardzie świata oraz nędzy i godności człowieka*, Warszawa 1997, s. 24.

[19] Św. Augustyn jest w tej kwestii bezkompromisowy i, powołując się na Pismo Św. (Syr 25, 24), winę za śmiertelność rodzaju ludzkiego bezdyskusyjnie przypisuje pierwszej kobiecie: „A muliere initium factum est peccati, sicut Scriptura loquitur, et per illam omnes morimur" (*Sermones ad populum*, Sermo CCXCIX, PL 38, 1373). Dodajmy, że według św. Bonawentury Ewa nie pragnęła zjeść owocu z powodu głodu czy chęci jego posmakowania, bo w raju niczego jej nie brakowało, ale poprzez skosztowanie owocu chciała dokonać aktu duchowego, by być niczym Bóg, jak to obiecał wąż (Rdz 3, 5): „Item, mulier voluit manducare pomum: hoc non fuit propter famem vel appetitum delectandi in cibo, cum nulla esset in gustu eius deordinatio; igitur hoc fuit, quia aliquid spirituale per illius cibi comestionem intendebat; hoc autem non erat nisi esse sicut Deus, quod diabolus promiserat" (Bonaventura Bagnoregis, *Commentaria in Quatuor Libros Sententiarum*, secundi libri, art. I, q. I).

[20] Por. R. Howard Bloch, *Medieval Misogyny*, „Representations" 20 (1987), s. 1-24; J. Cadden, *Meanings of Sex Difference in the Middle Ages: Medicine, Science and Culture*, Cambridge 1993.

[21] M. Uliński, *Kobieta i mężczyzna. Dzieje refleksji filozoficzno-społecznej*, Kraków 2001, s. 70. Por. M. Matyszkowicz, dz. cyt., s. 249.

[22] A. Kent Hieatt, *Eve as Reason in a Tradition of Allegorical Interpretation of Fall*, „Journal of Warburg and Courtauld Institute" 43 (1980), s. 221. Zob. także: N.P. Williams, *The Idea of the Fall and of Original Sin*, London 1927.

[23] A. Kent Hieatt, dz. cyt.

Hugona od św. Wiktora oraz św. Bonawentury, odgrywająca niepoślednią rolę w wiekach średnich i trwająca aż do czasów wczesnonowożytnych, zakłada nieco odmienną eksplikację.

Co prawda, według Hieatta, św. Augustyn (*Enarrationes in Psalmos* XLVIII) podtrzymał wcześniejsze założenia Filona z Aleksandrii, że nasze ciało winno być utożsamiane z Ewą, jednakże w *De Trinitate* XII (III 3, VII 12, VIII 13, X 15, XII 17, XIII 20) obszernie i systematycznie wykłada interpretację przeciwną tej Filona i Ambrożego[24]. Przypisywanie, zgodnie z wcześniejszą tradycją, Ewie pojęcia Zmysłu, a Wężowi pojęcia Rozkoszy jest nie do zaakceptowania, ponieważ kobiecie, istocie ludzkiej, przypisuje się tu władzę właściwą stworzeniom niższym, tj. zwierzętom. Rola Zmysłu przypaść więc musi wężowi jako reprezentującemu zwierzęcą naturę w rajskim upadku. Rola Ewy z kolei mieści się w ludzkiej władzy *ratio*[25]. Kobieta jest równa mężczyźnie w rozumieniu prawd Boskich, ale z symbolicznych powodów przypisywana jest jej rola Rozumu niższego (*scientia*), kiedy to Rozum wyższy (*sapientia*) reprezentuje Adam. Rozum wyższy stanowi tę część duszy, która jest zaznajomiona z prawdą transcendentną i *spiritualiami*. Niższa część rozumu zajmuje się sprawami ciała, *corporaliami*, jest odpowiedzialna za odbieranie wrażeń zmysłowych. I kiedy podczas rajskiego upadku Ewa przyjmuje jabłko od węża, to może być jej to wybaczone, bo gest ten jest tylko chwilowym zbłądzeniem ku tej części duszy, która odpowiada za gromadzenie wrażeń zmysłowych. Lecz kiedy Adam przyjmuje jabłko od Ewy, to wtedy właśnie dokonuje się grzech, ponieważ Rozum wyższy (*sapientia*, Adam) w konfrontacji z pokusą i Boskim zakazem rezygnuje ze swojej władzy nad Rozumem niższym (*scientia*, Ewa) i staje się mu podległy[26].

I ta odpowiedzialność Adama znajduje odzwierciedlenie w tekście *Rozmowy mistrza Polikarpa ze Śmiercią*:

> [Jewa] Adamowi je*b*łka dała,
> A ja w onem je*b*łku była.
> Adam mie w je*b*łce ukusił,
> Przeto przez mię umrzeć musił,
> W tem Boga barzo obraził
> I wszytko swe plemię zaraził.
>
> [w. 139-144]

---

24 Tamże.

25 Tamże.

26 Tamże. Interesująca jest także tradycja egzegetyczna, która podejmując kwestię współsprawstwa grzechu przez węża i Ewę, utożsamia obie postacie w sposób nieledwie mizoginiczny, łącząc je pod hybrydalną figurą węża o głowie kobiety. Zob. J.K. Bonnell, *The Serpent with a Human Head in Art and in Mystery Play*, „American Journal of Archaeology" 21 (1917), no. 3, s. 255-291; J.M. Steadman, *„Sin" and the Serpent of Genesis 3 „Paradise Lost", II 650-53*, „Modern Philology", 54 (1957), no. 4, s. 217-220; H. Ansgar Kelly, *The Metamorphoses of the Eden Serpent During the Middle Ages and Renaissance*, „Viator" 2 (1971), s. 301-328. Temat ten podejmuje także W. Michera, *Kompleks Echidny (Bestia wizualna)*, „Konteksty. Polska Sztuka Ludowa" 2006, nr 1, s. 47.

Odpowiedzialność spada więc na Adama jako ostatecznego sprawcę aktu grzechu pierworodnego (*peccatum originale originans*). Ewa byłaby więc tylko bezwolnym narzędziem węża, natomiast to czyn Adama (on „mie w je*b*łce ukusił") obraził Boga i sprowadził śmiertelność na rodzaj ludzki („wszytko swe plemię zaraził")[27]. Tym samym upadek pierwszych rodziców, zgodnie z mentalnością klanową i myśleniem rodowym, zakładającym współodpowiedzialność za winę, zinterpretowany został jako przyczyna powszechnej śmiertelności[28].

4. „A ja w onem je*b*łku była"[29]

Jeśli chodzi o wymieniony w *Rozmowie…* frukt, to identyfikacja owocu zakazanego jako jabłka ma dość ugruntowaną tradycję na łacińskim Zachodzie, choć etymologicznie sprawa nie jest prosta. Jak pisze James Synder, w tradycji żydowskiej np. drzewo wiadomości złego i dobrego identyfikowane było jako drzewo oliwne, krzew winny albo nawet snopek pszenicy, jako że najwyraźniej jabłka nie były znane na Bliskim Wschodzie w czasach biblijnych[30]. Greccy komentatorzy Księgi Rodzaju generalnie identyfikują to drzewo z oliwnym i tak czasem przedstawiane jest ono w ikonografii chrześcijańskiej[31]. Z kolei autorytety łacińskie wcześnie zidentyfikowały owoc drzewa jako jabłko. Źródłem tej identyfikacji w kręgu łacińskim mógł być

---

[27] Por. *Der Ackermann aus Böhmen*: „Wir sein von dem irdischen paradise. Da tirmete vns got vnd nante vns mit vnserm rechten namen, da er sprach zu dem ersten menschen: Welches tages ir der frucht enbeisset, des todes werdet ir sterben" (XVI). Por. E 1952 VRTEL-WIERCZYŃSKI, s. 21.

[28] Śmiertelne skażenie pierwszym grzechem całej ludzkości podkreśla św. Paweł: „przez jednego człowieka grzech wszedł na świat, a przez grzech śmierć, i w ten sposób śmierć przeszła na wszystkich ludzi, ponieważ wszyscy zgrzeszyli" (Rz 5, 12); „przez nieposłuszeństwo jednego człowieka wszyscy stali się grzesznikami" (Rz 5, 19). Grzech ten jest więc nie tylko grzechem pierwszych rodziców (*peccatum originale originans*), ale też, a może przede wszystkim, grzechem dziedzicznym (*peccatum hereditarium, peccatum originale originatum*), poprzez który wszyscy od poczęcia, rodząc się jako Augustyńska „una massa peccati" ze zmazą pierworodną (*macula originalis*), przejmujemy odpowiedzialność za ich występek w postaci kary, jaką jest m.in. śmierć biologiczna. Więcej na ten temat zob. H. Rondet, *Original Sin. The Patristic and Theological Background*, trans. by C. Finegan, Shannon 1972. Por. także: C. Bartnik, *Grzech pierworodny*, [hasło w:] *Encyklopedia katolicka*, Lublin 1995, t. 6, kol. 281-288.

[29] S. Vrtel-Wierczyński przywołuje staroczeską pieśń o chytrości niewieściej, według której w rajskim jabłku siedział diabeł: „První příklad o tom máme, / jakož o Evě slýcháme, / kterak Adama zklamala, / když mu jablko shrýzti dala. // Proti vuoli Buoha svého / poslechla hada chytrého, / v němž jest seděl skrytý ďábel, / protož jim kázal ven anděl" (E 1952 VRTEL-WIERCZYŃSKI, s. 21-22).

[30] J. Synder, *Jan van Eyck and Adam's Apple*, „Art Bulletin" 58 (1976), no. 4, s. 511, 512.

[31] Zob. *Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte*, Bd. 2, München 1948, kol. 63-69 (s.v. *Baum*); L. Réau, *Iconographie de l'art chrétien*, t. 2: *Iconographie de la Bible*, 1: *Ancien Testament*, s. 85 (s.v. *L'Arbre de la Science*); E. Guldan, *Eva und Maria. Eine Antithese als Bildmotiv*, Graz und Köln 1966, s. 108-116, *passim*. Por. J. Synder, dz. cyt., s. 512.

mitologiczny ogród Hesperyd, który miał stanowić pogański odpowiednik raju ziemskiego, Edenu. Z kolei łaciński poemat *Pomum*, jak pisze Synder, nie odnosi się do jabłka we współczesnym znaczeniu, ale ogólnie do owocu rodzącego się na drzewie[32]. Etymologicznie chrześcijańscy komentatorzy wywodzili nazwę owocu od łacińskiego słowa *malum* (które już u Wergiliusza miało oznaczać 'jabłoń'). W Pieśni nad pieśniami w Wulgacie czytamy: „sub arbore malo" (Pnp 8, 5). Skoro więc „sub arbore malo" zostało odczytane jako „pod drzewem jabłoni" lub alternatywnie: „pod drzewem zła", to związek z Ewą i zakazanym owocem wydawał się najbardziej odpowiedni[33].

Tradycja ta rozwinęła się dość bujnie i jej ślady odnajdujemy w dziełach Ojców i Doktorów Kościoła[34]. Lapidarnie ujmuje to Jean de Cartheny: „Śmierć tedy, jako św. Augustyn świadczy, imię ma jako się lepiej z łacińskiego języka ukazuje (*mors a mordendo*) od jadowitego zakąszenia albo umorzenia, a to dla tej przyczyny, iż za okrutnym węża onego jadowitego szatana na ten świat przyszła, gdy naprzod rodzice nasze w raju będące jadowicie ukąsił"[35].

---

[32] Rozważania na ten temat snuł także staropolski polihistor Benedykt Chmielowski: „Drugie drzewo w tymże Raju będące od drugich dystyngwowane *fructu et effectu*, zwało się *arbor scientiae boni et mali* albo *omnium rerum*, według Tyrina, które według hebrajskich tradycyj Teodoreta zdaje się być drzewo figowe, według Roberta, Pereryjusza, Salijana pokazuje się być jabłonią. Inni rozumieją *vero similius esse*, że był cale frukt jakiś od wszystkich *species* jabłek dystyngwowany, to jest od pomarańczy, cytryn, brzoskwiń, morelów, dopieroż od fruktu jabłoni cale inny; *alias* gdyby takich-że w Raju było więcej, mógłby Adam z Ewą z innych drzew tegoż rodzaju, którego rodzaju jedno było zakazane, bezpiecznie gust i ciekawość ukontentować, tamtego tylko *in individuo* nie tykając, które tylko *specifice et nominaliter* było zakazane. Znać tedy, że to jedno jakieś było takie, jakiego więcej w Raju nie było. Jednakże moim zdaniem lichym zda mi się, że najpewniejsza jabłoń albo też figa, albo palma" (Benedykt Chmielowski, *Nowe Ateny. Traktat Dubitantius*, oprac. J. Kroczak, wstęp B. Marcińczak, Wrocław 2009 (Bibliotheca Curiosa 3), s. 35).

[33] „Pod jabłonią obudziłem cię; tam poczęła cię twoja matka, tam poczęła cię ta, co cię zrodziła" (Pnp 8, 5).

[34] Izydor z Sewilli (*Etymologiarum sive Originum* Liber XI): „Mors a morsu hominis primi, quod vetitae arboris pomum mordens mortem incurrit, quo ille pomi esu mortem meruit. Mors a mordendo nomen accepit: aut quia nimis mordet; aut quia morsum solum facit in parte: non enim in toto composito mors potest habere dominium. In quacumque hora de hoc fructu vetito comedetis, moriemini. Mors a mordendo. Cum ergo primus parens fructum vetitum momordit, per morsum mortem incurrit. Mortuus ergo est, quia peccavit"; Cezary z Heisterbach (*Dialogus miraculorum* Dist. XI, Capit. I): „Per transgressionem enim prothoplastorum, mors introivit in orbem terrarum. Unde mors a morsu nomen accepit. Mox ut homo pomum vetitae arboris momordit, mortem incurrit, et tam se quam totam suam posteritatem necessitati illius subiecit. Dicitur etiam mors ab amaritudine; quia ut dicitur, nulla poena in hac vita amarior est, separatione corporis et animae. Sunt autem tria genera mortis ut dicit Ysidorus, acerba, immatura, naturalis. Acerba infantum; immatura iuvenum; merita, id est naturalis, senum".

[35] Jan Karten, *O czterzech ostatecznych rzeczach księgi czwory*, Kraków 1562, k. 1r-1v. Podobną etymologię (*mors* od *morsus*) przywołuje, za Pseudo-Augustynem (*Ad fratres in eremo sermo*), Gerard de Vliederhoven w *Cordiale quattuor novissimorum.* Znaleźć ją można także w utworze Bernarda z Wagingu *Tractatus de morte nec non de preparatione ad mortem sive Speculum mortis* czy też w *Upomnieniu chrześcijańskim* S. Dambrowskiego. Por. M. Włodarski, *Ars moriendi w literaturze polskiej XV i XVI w.*, Kraków 1987, s. 75, 76, 268; A. Nowicka-Jeżowa, *Pieśni czasu śmierci. Studium z historii duchowości XVI-XVIII wieku*, Lublin 1992, s. 110; J. Kowzan, *Quattuor hominum novisima. Dzieje serii tematycznej czterech rzeczy ostatecznych w literaturze staropolskiej*, Siedlce 2003, s. 62, 63, 172.

5. „St<w>orzyciel […] pożyczył mi takiej mocy"

Teza zawarta w tym fragmencie *Rozmowy…* sugeruje, że potencja uśmiercania została przydana Śmierci przez Stwórcę. Bóg jako twórca wszechrzeczy, Pan życia i śmierci, powołał był zatem do istnienia okrutną morzycielkę. Jednak, jak pisał w XVI w. Jean de Cartheny, śmierć nie mogła być powołana do istnienia przez Boga, gdyż nie posiada ona statusu ontycznego. Śmierć to tylko nazwa bez desygnatu: „Żeby ją Pan Bóg stworzyć miał, powiedzieć to nie możemy, albowiem cokolwiek jest od Pana Boga stworzono, ma istność swoją – śmierć istności nie ma, tylko imię" (k. 5r)[36].

Taka przewrotna denotacja zgonu, według Cartheniusa, to więcej niż epikurejskie: „gdy my jesteśmy, jej nie ma, gdy ona jest, nie ma nas". Tu za pojęciem nie postępuje zjawisko, jest tylko unicestwiający znak językowy, bo śmierć to „dokończenie żywota, której imię jest, ale rzeczy a istotności samej nie masz, to jest że jej ani widzieć, ani się jej dotknąć możemy". Finał egzystencji to niebytność, stan będący wynikiem braku czynnika witalizującego, podobnie jak głód jest rezultatem braku pożywienia, pragnienie – picia, ciemność – światła, a niepłodność – „rodzaju". Śmierć, choć jest, to jej nie ma. To nieledwie sofistyczna wykładnia statusu ontycznego śmierci[37].

Bóg jako przyczyna życia nie stworzył śmierci, a jedynie ją dopuścił jako kaźń dla człowieka za dokonanie niewłaściwego wyboru w akcie wolnej woli Adama i Ewy[38]. Pierwszego człowieka zaś do złamania przykazania przywiodła zazdrość diabła, wspomagana szatańską chytrością, przewrotnością, kłamstwem i zdradą, wynikająca z możliwości zajęcia przez ludzi miejsca, z którego strącony został Lucyfer. Jak pisze obrazowo Karten za św. Janem Chryzostomem, „diabeł miecz uczynił, jego zazdrość go zaostrzyła, wąż go podał miększej niewieście, a sam człowiek się nim zabił" (k. 6v). Winą zostają zatem obarczeni pierwsi rodzice. Ich nieroztropność wynikała z tego aktu woli, który objawił się uznaniem własnej samowystarczalności i zbędności autorytetu przestrzegających słów Boga, co w rezultacie zrodziło pychę, w uznaniu średniowiecznych teologów – fundament pierwszego grzechu ludzkości.

---

[36] W łacińskim oryginale dzieła Kartena czytamy: „Deus causa mortis non est nec autor. […] *Deus mortem non fecit*. Deus […] vitae autor. […] Unde igitur mors? quis autor, quae causa eius? […] *Invidia diaboli mors introivit in orbem terrarum*. Causa igitur mortis peccatum est: origo diabolus primus peccati autor" (*De quattuor hominis novissimis…*, Antverpiae 1588, I 2).

[37] Ta „ontologia pozorna", redukująca śmierć do znaku językowego, obecna jest również w przytoczonych wyżej dociekaniach o jej genezie, sprowadzających się w gruncie rzeczy do rozważań etymologicznych. Por. J. Kowzan, dz. cyt., s. 172.

[38] „Mors ergo nostra de poena est, propinata nobis. A radice hanc accepimus, diffusio ramorum generis humani. Adam primus hanc peccando meruit" (św. Augustyn, *Sermones ad populum*. Sermo CCXCIX, PL 38, 1373). Św. Paweł (Rz 6, 23) nazywał śmierć „zapłatą za grzech" („stipendia peccati mors"). Na ten temat por. rozważania współczesnego teologa: J. Salij, *Czy śmierć jest karą za grzech?*, „Znak" 1976, nr 1.

6. „Uźrzał śmierć [...] w kościele"

Kolejną podejmowaną tu próbą jest poszukiwanie odpowiedzi na pytanie, dlaczego Śmierć pojawiła się w kościele i czy ma to jakiś funkcjonalny sens w utworze:

Prosił Boga o to prawie,
By uźrzał śmierć w jej postawie.
Gdy się mogłił Bogu wiele,
Ostał wszech ludzi w kościele,
Uźrzał człowieka nagiego
Przyrodzenia niewieściego.
[w. 21-26]

Należy pamiętać, że przestrzeń kościoła w średniowieczu posiadała walor zarówno symboliczny i alegoryczny, jak i materialny[39]. Świątynia stanowiła przestrzeń kongregacji liturgicznych i zbiorowych przeżyć duchowych kościoła pielgrzymującego (*ecclesia militans*). Szczególne, liminalne znaczenie miał próg, który oddzielał przestrzeń *profanum* od przestrzeni *sacrum*[40]. Michel Vovelle pisze o wyjątkowych zdarzeniach związanych z wysłuchaniem mszy w kościele. I tak np. kto wysłuchał mszy, nie mógł tego dnia umrzeć, a w czasie liturgii ludzie nie podlegali procesowi starzenia się[41]. Była więc to przestrzeń wyjątkowa, ale nie wolna od śmierci. To przecież w kościele zginęli z rąk swoich oprawców i Andrzej Tęczyński, i Tomasz Becket, ale w kościele rozważano też mękę i śmierć Chrystusa. Skoro, jak już wcześniej wskazaliśmy, Bóg dopuścił istnienie śmierci, to zjawienie się jej cielesnego uosobienia w kościele na prośbę Polikarpa nie powinno dziwić.

Okoliczności pojawienia się w świątyni ponurego żniwiarza pod postacią rozkładających się zwłok kobiety wydają się jasne. Po skończonym nabożeństwie mistrz Polikarp pozostaje w kościele sam na gorliwym czuwaniu modlitewnym. Prawdopodobnie żarliwe prośby do Boga o wizję śmierci trwały dość długo. Jak wskazuje Ewa Siatkowska w tym tomie, w wersji chorwackiej zawarty jest zapis o widzeniu „w piątej godzinie po mszy". Już te okoliczności mogą świadczyć, że mamy tu do czynienia z jakąś formą wizji eschatologicznej. Jest to oczywiście tylko hipoteza robocza, nie można jednak

[39] Szczególnym przypadkiem jest katedra gotycka i jej symbolika opisana przez opata Sugera. Zob. L.H. Stookey, *The Gothic Cathedral as the Heavenly Jerusalem*: *Liturgical and Theological Sources*, „Gesta" 8 (1969), s. 35-41; O. von Simson, *Katedra gotycka – jej narodziny i znaczenie*, tłum. A. Palińska, Warszawa 1989.

[40] O liminalnym znaczeniu niektórych elementów architektury kościelnej w średniowieczu zob. *Thresholds of the Sacred: Architectural, Art Historical, Liturgical, and Theological Perspectives on Religious Screens, East and West*, ed. by S.E.J. Gerstel, Washington 2006.

[41] M. Vovelle, *Śmierć*..., dz. cyt., s. 141.

wykluczyć, że ten bardzo popularny w średniowieczu gatunek mógł mieć wpływ na pomysł takiego przedstawienia spotkania mistrza ze Śmiercią.

Świadczących o tym poszlak jest kilka. Jedno z oznaczeń wersji 2 kodeksu łacińskiego z Biblioteki Uniwersytetu Wrocławskiego (cod. IV Q 16) brzmi: *Policarpi visio*[42]. Ponadto zgodnie z tradycją Polikarp pochodzić miał z Hibernii – Irlandii, gdzie eschatologiczne wizje były szczególnie popularne[43].

Co prawda te średniowieczne narracje opisywały przede wszystkim wędrówki w zaświaty, jednak wizjoner nie musiał być koniecznie przeniesiony w rzeczywistość nadprzyrodzoną. Czasem to przedstawiciele życia pozagrobowego ukazywali się wśród żywych. W *Rozmowie mistrza Polikarpa ze Śmiercią*, a bardziej nawet w łacińskim *Dialogus magistri Polycarpi cum morte* można odnaleźć pewne śladowe elementy strukturalne typowe dla wizji.

Generalnie wizje były indywidualnym i prywatnym doświadczeniem eschatologicznym, powiązanym z biografią i statusem społecznym wizjonera, choć mogły być też generowane przez klimat kolektywnej psychozy eschatycznej. Badający wizje średniowieczne Jerome Kroll i Bernard Bachrach[44] stwierdzili jednak istotne podobieństwo wizji eschatologicznych do stanów psychopatologicznych czy halucynacji wywołanych np. długotrwałym postem, wielogodzinną modlitwą, chorobą, transem lub głębokim snem, czyli stanami, które Carol Zalesky określa jako *near death experience* – doświadczeniem pobliża śmierci[45]. Tak więc to długie, być może wielogodzinne, jak zasygnalizowaliśmy wyżej, żarliwe czuwanie modlitewne Polikarpa mogło wprowadzić go w stan bliski psychopatologicznemu, tak jak stało się to udziałem mnicha z Evesham[46].

---

[42] Redaktorzy naukowi tego tomu zdecydowali się nadać mu znaczący tytuł *Widzenie Polikarpa*.

[43] Mowa tu przede wszystkim o wizji irlandzkiego mnicha Adamnana, o spisanej przez irlandzkiego mnicha wizji Tundala czy wizji czyśćca św. Patryka. Na temat możliwego pochodzenia łacińskiego *Dialogus cum morte* z Zielonej Wyspy zob. też dociekania Ewy Siatkowskiej w tym tomie (*Kilka kwestii spornych w badaniach nad „De morte prologus"*, s. 26). O wizjach w średniowieczu zob. m.in. E. Gardiner (ed.), *Visions of Heaven and Hell before Dante*, New York 1989; J. Sokolski, *Pielgrzymi do piekła i raju. Świat średniowiecznych łacińskich wizji eschatologicznych*, t. 1, Wrocław 1995; M. Himmelfarb, *Tours of Hell: An Apocalyptic Form in Jewish and Christian Literature*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1983.

[44] J. Kroll, B. Bachrach, *Visions and Psychopathology in the Middle Ages*, „Journal of Nervous and Mental Disease" 170 (1982), s. 41-49. Por. także J. Kroll, B. Bachrach, *Medieval visions and contemporary hallucinations*, „Psychological Medicine" 12 (1982), s. 709-721.

[45] C. Zalesky, *Otherworld Journeys: Accounts of Near-Death Experience in Medieval and Modern Times*, New York: Oxford University Press, 1987.

[46] „Once there, while the assembled monks were making their usual nightly devotions to the Lord, he felt such an influx of divine mercy and heavenly grace that his own holy devotion seemed to exceed measure. From the middle of that night to the sixth hour of the following day he could not restrain himself from crying and praising God. […] While I was diligently thinking of these things, I fell into a temptation to ask God to condescend to reveal to me in some way the state of the life to come… […] By learning this, I hoped I might more clearly know what I, who I thought was soon about to depart from this life, had to hope for and fear, so that I might gain as much as I could of God's affection while I was wavering in this precarious state. Desiring to be satisfied in this, then, with incessant supplications I kept invoking at one time our Lord the Savior of the world". Cyt. za: E. Gardiner (ed.), *Visions…*, dz. cyt., s. 197-201.

Okoliczności pojawienia się Śmierci w kościele odpowiadają więc tym znanym ze średniowiecznych wizji. Gdy Polikarp „się moglił Bogu wiele, / Ostał wszech ludzi w kościele" (w. 23-24). Na to, że mamy tu do czynienia z wizją, wskazują słowa morzycielki: „Nie <lę>kaj się mie tym razem, / Iż mię widzisz przed obrazem" (w. 59-60), a zatem Polikarp widział tylko wizerunek Śmierci. Doznał więc mistrz, zgodnie ze współczesną co prawda nomenklaturą, objawienia, ale – jak podkreśla Peter Dinzelbacher – określenia *visio* i *revelatio* w średniowieczu używane były zamiennie[47].

Przywołanego tu przykładowo wizjonera z Evesham konfratrzy znajdują leżącego twarzą do ziemi, z wszelkimi fizycznymi symptomami „doświadczenia pobliża śmierci"[48]. Podobnie swoje widzenie przeżywa Polikarp:

Mistrz widząc obraz skarady,
[...] Groźno się tego przelęknął,
Padł na ziemię, eże stęknął.
Gdy leżał wznak jako wiła,
Śmierć do niego przemowiła:
[w. 43-48]

[...] Mgleję wszytek i bladzieję,
Straciłem zdrowie i nadzieję,
Racz rzucić ot siebie kosę,
Ać swoję głowę podniosę.
[w. 99-102]

[...] Wstał mistrz jedwo lelejąc się,
Drżą mu nogi, przelęknął się.
[w. 111-112]

Zasadniczo wizje mają strukturę trójdzielną, a do ich opisania zastosować można narzędzia analizy antropologicznej, jak teorię *rites de passage* opracowaną przez Arnolda van Geneppa, a rozwiniętą przez Victora Turnera[49]. Na podstawie podobieństwa strukturalnego do rytu przejścia między

[47] Zob. J. Sokolski, *Pielgrzymi*…, dz. cyt., s. 39. Por. P. Dinzelbacher, *Vision und Visionsliteratur im Mittelalters*, Stuttgart 1981. Pomijam tu świadomie cały zespół wyobrażeń związany z tańcami i triumfami Śmierci oraz spotkaniem trzech żywych i trzech zmarłych. Częściowo zostały one omówione w pracach Ś. Szpaka (dz. cyt.).

[48] „On their way to church they saw this same brother laying prostrate and with bare feet […] He had his face close to the ground as if he was asking pardon of someone sitting before him. […] They found him breathless and motionless with his eyes turned up and the balls of his eyes and his nose wet with blood. When they found that he had lost all pulse in his veins for some time, they cried out altogether that he was dead. But finally they discovered that he was breathing, although only slightly" (E. Gardiner, dz. cyt., s. 198).

[49] Taką próbę podjąłem w artykule: J. Kowzan, *The Rite-of-Passage Structure in Medieval and Early Modern Visionary Accounts*, [w:] *Studies in English Drama and Poetry*, vol. 3: *Reading Subversion and Transgression*, ed. J. Kazik, P. Mirowska, Łódź 2013.

dwoma różnymi poziomami życia czy stanami mentalnymi w wizji wyróżnić da się trzy fazy: 1. separacji, tj. wyłączenia, 2. środkową, tj. liminalną, 3. reagregacji, tj. ponownego włączenia.

Kluczowa jest tzw. faza liminalna. Typowe jest dla niej zawieszenie dotychczas obowiązujących praw, chwilowa utrata tożsamości, statusu czy zdolności poznawczych. I mistrz Polikarp traci właśnie, w sposób typowy dla fazy liminalnej, całą swoją mądrość, siłę, status mędrca[50] („Mgleję wszytek i bladzieję, / Straciłem zdrowie i nadzieję", w. 99-100), a jego rolę przejmuje Śmierć, która niczym *psychopompos*, przewodnik, jest przede wszystkim egzegetką objaśniającą wizjonerowi, co aktualnie ogląda, czego doświadcza i gdzie się znajduje. Śmierć spełnia te wymagania, jest przewodnikiem, a rozmowa z mistrzem niesie ze sobą istotny ładunek poznawczy, ostrzegający i prewencyjny. Magister niczym żak w szkole[51] zadaje pytania, a Śmierć na nie odpowiada, informując o swoim pochodzeniu, plenipotencjach czy prerogatywach, i swoimi objaśnieniami wskazującymi (*explanationes demonstrativae*) służy Polikarpowi.

W końcu następuje faza reagregacji, przywrócenia do życia i ponownego włączenia do rodziny lub wspólnoty, co *de facto* stanowi *conditio sine qua non* samej wizji, ponieważ miała ona motywować konwersję, a jej rezultatem była zazwyczaj głęboka przemiana duchowa. Tak doświadczył tego Drythelm, który rozdał majątek i udał się do klasztoru, gdzie spędził resztę życia[52], czy Tundal, który przyjąwszy Najświętszy Sakrament, również swoje

---

[50] Szczegółowo o statusie mędrca w konfrontacji ze Śmiercią pisze Paweł Stępień w tym tomie (*„Czyż nie uczynił Bóg głupstwem mądrości świata?" (1 Kor 1, 20). Mądrość mędrców i mądrość Boża w „Rozmowie mistrza Polikarpa ze Śmiercią"*).

[51] Kilka uwag o funkcji odwołania się do szkoły w *Rozmowie…* podaje Witold Wojtowicz w tym tomie (*„Nie lękaj się mię tym razem". Ciekawe spotkanie mistrza Polikarpa*). W uzupełnieniu tych spostrzeżeń warto nadmienić, że tego typu odniesienia do praktyki szkolnej pojawiały się w średniowiecznych tekstach eschatologicznych. I tak np. lęk towarzyszący myślom o Sądzie Ostatecznym Gerard de Vliederhoven przyrównuje, na zasadzie *a minori ad maius*, do egzaminu szkolnego: „Carissime, si scholares lectiones suas nescientes valde acriter timent de examine magistri, quia forsitan acriter corrigentur, quantum habent tunc timere miseri peccatores de extrema auditione summi magistri et iudicis, qui non studuerunt in libro justitiae et veritatis" (*Cordiale quattuor novissimorum*, k. d3v-d4r). J.A. Mulders, komentując ten passus u Vliederhovena, stwierdza: „No doubt we may suppose that […] an interesting comparison between the fear caused by the school-examination and the fear excited by the thought of the last Judgment is due to the fact that Van Vliederhoven was intimately acquainted with conditions prevailing at contemporary Latin schools" (*The Cordyal by Anthony Woodville, Earl Rivers. Edited from M 38 A1 The Museum Meermanno Westreenianum, The Hague. With notes on Mss, Early editions, Autorship and Language*, Nijmegen 1962, s. XXV). Czy w *Dialogus cum morte* i *Rozmowie mistrza Polikarpa ze Śmiercią* wspomniane odwołania są dowodem na znajomość realiów szkolnych przez autora, czy tylko skonwencjonalizowanym już zabiegiem, pozostaje sprawą otwartą.

[52] Drythelm po przywróceniu do życia „natychmiast powstawszy udał się do wiejskiej kaplicy, gdzie na modlitwie trwał aż do nadejścia dnia. Następnie cały posiadany majątek podzielił na trzy części, […] z których trzecią dla siebie samego zatrzymawszy, natychmiast

dobra przekazał ubogim, a o wszystkim, co widział, opowiadał ludziom, głosząc Słowo Boże z wielką pobożnością, pokorą i wiedzą[53].

Co prawda w polskiej *Rozmowie mistrza Polikarpa ze Śmiercią* ze względu na brak dalszej części tekstu nie można mówić o podobnym, jak w typowych wizjach, domknięciu wskazanej tu trójdzielnej struktury, jednak w sukurs przychodzi nam wersja łacińska dialogu, w której odnajdujemy typowe dla fazy reagregacji elementy duchowej przemiany zaszłej pod wpływem straszliwego widzenia, a więc rozdanie majątku ubogim („distributis bonis suis pauperibus"), wstąpienie do zakonu braci mniejszych („fratrum minorum ordinem intravit") oraz zmianę imienia („se fratrem Pacificum nominavit")[54]. Przytoczmy ten ważny fragment w całości:

Et mors ait: ulterius tecum confabulari nolo, sed consulo, ut Deum timeas eiusque precepta custodias, ut cum per scolas meas transieris, eius conspectui secure te representes. Hoc postquam locuta fuisset, cum tanto terrore et horrore ab oculis eius evanuit, ut magister ille in terram cadens exanimis sic duobus diebus iaceret nec loqui poterat. Qui postquam convaluit, fratrum minorum ordinem intravit et se fratrem Pacificum nominavit relictis et distributis bonis suis pauperibus et in ordine perseverans bono fine quievit plenus sanctitate et operibus bonis[55].

Taka konwersja, obejmująca – jak pisze Eleazar Mieletinski[56] – próbę fizycznej odporności, uciążliwą operację wtajemniczenia w wiedzę i opanowania nowej mądrości, symboliczną krótkotrwałą śmierć lub doświadczenie jej bliskie, kontakt z duchami otwierający drogę do ponownych narodzin i odmiany, zdradza cechy archaicznego rytuału przejścia, inicjacji o wymienionej tu na początku strukturze trójfazowej: 1. separacja, sytuacja graniczna, wyłączenia, usytuowanie poza czasem, poza społeczeństwem (wielogodzinne samotne czuwanie modlitewne w pustym kościele, poprzedzające spotkanie), 2. wizja właściwa, poddanie się obrzędowi (rozmowa ze Śmiercią), 3. agregacja, włączenie wraz z towarzyszącym temu efektem zmiany (w wersji łacińskiej: zmiana imienia, rozdanie majątku, wstąpienie do zakonu).

---

między ubogich rozdzielił. Wkrótce potem, uwolniony od trosk doczesnych, przybył do klasztoru Melrose […] i otrzymawszy tonsurę wstąpił do wyznaczonego mu przez opata miejsca pobytu i aż do dnia śmierci trwał w takim umartwieniu duszy i ciała […]" (Beda Czcigodny, *Wizja Drythelma*, tłum. J. Sokolski, [w:] tegoż, *Pielgrzymi…*, dz. cyt., s. 195, 196).

53 „He gave away all that he had to the poor, and wearing the sign of the cross on his clothes, he asked that he be taken under a monastic order […] and he preached the word of God, which he did not know before, with great devotion and humility and knowledge" (*Tundale's Vision*, [w:] E. Gardiner, *Visions…*, dz. cyt., s. 195).

54 Zmianę imienia, towarzyszącą przemianie wewnętrznej, powtórzy romantyczna formuła: „Gustavus obiit – natus est Conradus".

55 PIROŻYŃSKA 1966, s. 168, 162-164 (I B 89-91, por. też I A 106-111).

56 E. Mieletinski, *Poetyka mitu*, przeł. J. Dancygier, Warszawa 1981, s. 281-282.

Konkludując, można założyć, że zjawiająca się mistrzowi Polikarpowi w kościele Śmierć może być odczytywana jako upersonifikowanie czystej idei kresu egzystencji. Ale roboczo i umownie można ją także postrzegać jako swoiste uosobienie narosłych wokół kwestii śmierci funkcjonujących w średniowieczu koncepcji teologicznych i filozoficznych[57]. Oczywiście, sam utwór o dość wysokim stopniu literackiego skonwencjonalizowania nie jest przecież zdyscyplinowanym traktatem teologicznym, ale pewne odpryski zrekonstruowanej tu częściowo tradycji myślowej dotyczącej tanatologii i eschatologii mogły pośrednio wpłynąć tak na wzór łaciński, jak i jego polski wariant. W końcu także sam Polikarp, o ile byłby postacią rzeczywistą, jako mąż uczony mógł znać przynajmniej część koncepcji dotyczących grzechu pierworodnego i jego wpływu na kondycję ludzkiej egzystencji czy pochodzenia śmierci. Wobec jej zjawienia się traci jednak całą swoją wiedzę.

Podobnego uczucia doświadczyć może też współczesny badacz, konfrontujący swą wiedzę ze staropolskim dialogiem oraz jego problematyką ideową. Tekst naszego średniowiecznego zabytku nadal, mimo wielu prac interpretacyjnych, stanowi wyzwanie dla historyków literatury, kultury i idei. Pozostaje jednak wyrazić nadzieję, że te glosaryczne rozważania rzuciły nieco światła na pomijane dotąd lub niedostatecznie obecne w refleksji naukowej wątki interpretacyjne[58].

---

[57] Warto tu także wskazać na fragment finalny *Rozmowy…* zrekonstruowany i przetłumaczony przez Jana Łosia z dochowanego szesnastowiecznego przekładu rosyjskiego: „Gdy je tylko będą męczyć, / oni do mnie będą jęczeć: / prosim by nas umorzyła / i z mąk takich wybawiła. / A ja mam się w ten czas chronić; / nie mam ich od męki bronić" (E 1952 VRTEL-WIERCZYŃSKI, s. 41), który jest poetycką parafrazą biblijnego wersetu: „I w owe dni ludzie szukać będą śmierci, ale jej nie znajdą, i będą chcieli umrzeć, ale śmierć od nich ucieknie" (Ap 9, 6). Kilka wieków później tak zredaguje to Klemens Bolesławiusz: „kraina śmierci, otchłań jak straszliwa / gdzie śmierć jest żywa. // Bo tam mieszkańcy zawsze umierają / żyjąc, umierać nigdy nie przestają, / żądają śmierci, przecie jej nie mają, / choć umierają" (Klemens Bolesławiusz, *Przeraźliwe echo trąby ostatecznej*, wyd. J. Sokolski, Warszawa 2004 (BPS 29), s. 85).

[58] W uzupełnieniu można także wskazać kilka pozycji dotyczących zagadnień makabry, świadomie tu przeze mnie pominiętych. Warto sięgnąć do rocznika poświęconego tym kwestiom *L'art macabre. Jahrbuch der Europäischen Totentanz-Vereinigung.* W zakresie performatywności tańców śmierci zob. E. Gertsman, *Pleyinge and Peyntynge: Performing the Dance of Death*, „Studies in Iconography" 27 (2006).

Rozmowa mistrza Polikarpa ze Śmiercią
Bibliografia 1886-2011

Opracował Paweł Stępień

Bibliografia obejmuje teksty opublikowane przed rozpoczęciem prac nad niniejszym tomem. W wypadku publikacji książkowych wymienia się ich pierwsze wydania. W wypadku tekstów ogłoszonych w czasopismach lub tomach zbiorowych, a przedrukowanych później w książkach autorskich podaje się pierwsze wydanie książki autorskiej oraz w nawiasie prostokątnym rok pierwodruku.

1. Edycje i ważniejsze przedruki

E 1886 Nehring — Nehring Władysław, *Ein unbekannter Dialog zwischen dem Tod und dem Magister*, [w:] tenże, *Altpolnische Sprachdenkmäler. Systematische Übersicht, Würdigung und Texte*, Berlin 1886, s. 283-293.

E 1904 Rozwadowski — *De morte prologus i żale konającego*, powtórnie wydał Jan Rozwadowski, „Materiały i Prace Komisji Językowej Akademii Umiejętności w Krakowie" 1 (1904), s. 181-196, 200-205.
rec. Brückner 1903

E 1923 Vrtel-Wierczyński — *Rozmowa mistrza Polikarpa ze Śmiercią*, [w:] *Średniowieczna poezja polska świecka*, oprac. Stefan Vrtel-Wierczyński, Kraków 1923 (BN I 60), s. 61-86.

E 1930 Vrtel-Wierczyński — *Rozmowa mistrza Polikarpa ze Śmiercią*, [w:] Stefan Vrtel-Wierczyński, *Wybór tekstów staropolskich. Czasy najdawniejsze do roku 1543*, Lwów 1930, s. 194-209.

E 1952 Vrtel-Wierczyński — *Rozmowa mistrza Polikarpa ze Śmiercią*, [w:] *Średniowieczna poezja polska świecka*, oprac. Stefan Vrtel-Wierczyński, wyd. 3., rozszerzone i zmienione, Wrocław 1952 (BN I 60), s. 15-42.

E 1984 Wydra, Rzepka — *Dialog mistrza Polikarpa ze Śmiercią*, [w:] Wiesław Wydra, Wojciech R. Rzepka, *Chrestomatia staropolska. Teksty do roku 1543*, Wrocław 1984, s. 267-277.

E 1997 Włodarski — *Rozmowa mistrza Polikarpa ze Śmiercią*, [w:] *Polska poezja świecka XV wieku*, oprac. Maciej Włodarski, wyd. 4. zmienione, Wrocław 1997 (BN I 60), s. 33-67.

E 2006 Twardzik — *Dialog mistrza Polikarpa ze Śmiercią* (*De morte prologus*), [w:] *Biblioteka zabytków polskiego piśmiennictwa średniowiecznego* [płyta DVD], oprac. zespół pod kierunkiem Wacława Twardzika, Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków 2006, dział 13., tekst XXX (transkrypcja Roman Mazurkiewicz i Wacław Twardzik) [przedruk skorygowany, z objaśnieniami: *Literatura staropolska. Wybór tekstów*, t. 1: *Poezja*, wybór i opracowanie Piotr Borek i Roman Mazurkiewicz, wyd. 3. zmienione, Kraków 2006, s. 113-130].

2. Opracowania

BIRKENMAJER 1928 Birkenmajer Aleksander, *Kto to był Sortes?*, „Pamiętnik Literacki" 25 (1928), s. 561-562.

BRÜCKNER 1887 Brückner Aleksander, *Über die älteren Texte des Polnischen (Prof. Nehring, Altpolnische Sprachdenkmäler. Systematische Übersicht, Würdigung und Texte. Berlin 1887),* „Archiv für slavische Philologie" 10 (1887), s. 365-416 [o RMPŚ: 404-405].

BRÜCKNER 1888 Brückner Aleksander, *Fremde Vorlagen und Fassungen slavischer Texte. IV. De morte prologus*, „Archiv für slavische Philologie" 11 (1888), s. 613-618.

BRÜCKNER 1893 Brückner Aleksander, *Źródła do dziejów literatury i oświaty w Polsce. V. Wiersze polskie średniowieczne*, „Biblioteka Warszawska" 53 (1893), t. 1, s. 256-286 [o RMPŚ: 279-284].

BRÜCKNER 1902a Brückner Aleksander, *Ezopy polskie*, „Rozprawy Akademii Umiejętności, Wydział Filologiczny" 34 (1902), s. 163-235 [o RMPŚ: 190].

BRÜCKNER 1902b Brückner Aleksander, *Literatura religijna w Polsce średniowiecznej*, t. 1: *Kazania i pieśni. Szkice literackie i obyczajowe*, Warszawa 1902, s. 214-222.

BRÜCKNER 1903 Brückner Aleksander, [recenzja] *De morte prologus i żale konającego. Powtórnie wydał Jan Rozwadowski* [...], „Pamiętnik Literacki" 2 (1903), s. 286-287.

BRÜCKNER 1908 Brückner Aleksander, *Dzieje literatury polskiej. Przegląd krytyczny za rok 1907*, „Pamiętnik Literacki" 7 (1908), s. 215.

BRÜCKNER 1928 Brückner Aleksander, *Trzy rozprawki. III. „Polikarp"*, „Pamiętnik Literacki" 25 (1928), s. 11-14.

BRÜCKNER 1930 Brückner Aleksander, *Dzieje kultury polskiej*, t. 1: *Od czasów przedhistorycznych do r. 1506*, Kraków 1930, s. 585-587.

BUDZYK 1952 Budzyk Kazimierz, *O syntezę polskiego renesansu* [1952], [w:] tenże, *Z dziejów renesansu w Polsce*, Wrocław 1953 (SS 1), s. 7-57.

CROISET VAN DER KOP 1907 Croiset van der Kop Anna Catharina, *Altrussische Übersetzungen aus dem Polnischen. I. De morte prologus*, Berlin 1907.
REC. NEHRING 1907
REC. BRÜCKNER 1908

DĄBRÓWKA 2005 Dąbrówka Andrzej, *Średniowiecze. Korzenie*, Warszawa 2005, s. 340-351.

DĄBRÓWKA 2007 Dąbrówka Andrzej, *The Theatre of Death in Early Polish Drama*, „European Medieval Drama" 11 (2007), s. 161-186.

DMITRIEVA 1963 Dmitrieva Rufina Petrovna, *Russkij perevod XVI v. pol'skogo sočnenija XV v. „Razgovor magistra Polikarpa so smert'ju"*, „Trudy Otdela Drevnerusskoj Literatury" 19 (1963), s. 303-317.

DOBRZYCKI 1907 Dobrzycki Stanisław, *Z dziejów literatury polskiej*, Kraków 1907, s. 30-36.

DUBISZ 1999 Dubisz Stanisław, *Czy w „Rozmowie mistrza Polikarpa ze Śmiercią" występuje mazurzenie?*, „Prace Filologiczne" 44 (1999), s. 113-117 [przedruk: *Rozmowa mistrza Polikarpa ze śmiercią – przykład kształtowania się konwencji ortograficznej i normy językowej*, [w:] tenże, *Język – Historia – Kultura (wykłady, studia, analizy)*, Warszawa 2002, s. 165-170].

DUBISZ 2003 Dubisz Stanisław, *Rozmowa mistrza Polikarpa ze śmiercią*, [w:] *Teksty staropolskie*, Warszawa 2003, s. 313-329.

DYBEK 1991 Dybek Dariusz, *Groteskowy łowca. Epizod „Rozmowy mistrza Polikarpa ze Śmiercią"*, [w:] *Lekcje czytania. Eksplikacje literackie. Część I*, praca zbiorowa pod red. Władysława Dynaka i Aleksandra Wita Labudy, Warszawa 1991, s. 170-184.

GLIXELLI 1919 Glixelli Stefan, *Rozmowa Mistrza ze Śmiercią, jej źródła i związek z ikonografią*, [w:] tenże, *Studia i szkice porównawcze*, Lwów 1919, s. 59-64.

JANÓW 1937 Janów Jan, *Nieznany przekład ukraińsko-ruski Dialogu Polikarpa ze śmiercią*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie" 17 (1937), s. 19-26.

JANÓW 1958 Janów Jan, *„Polikarp" na Rusi*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej" 3 (1958), s. 189-200.

KLEMENSIEWICZ 1961 Klemensiewicz Zenon, *Historia języka polskiego*, Warszawa 1976 [wyd. 1.: 1961], s. 162-165.

KOLÁR 1964 Kolár Jaroslav, *Rozmlouvání člověka se Smrtí v české poezii 15. století*, „Česká literatura" 12 (1964), nr 6, s. 478-490 [o RMPŚ: 483].

KRZYŻANOWSKI 1935 Krzyżanowski Julian, *Z marginaliów średniowiecznych*, „Pamiętnik Literacki" 32 (1935), s. 416-421.

KRZYŻANOWSKI 1939 Krzyżanowski Julian, *Historia literatury polskiej. Alegoryzm – preromantyzm*, Warszawa 1974 [wyd. 1.: 1939], s. 58-60.

KRZYŻANOWSKI 1952 Krzyżanowski Julian, *Z problemów Rejowskich. II. Kupiec a Rozmowa Mistrza z Śmiercią* [1952], [w:] tenże, *W wieku Reja i Stańczyka. Szkice z dziejów Odrodzenia w Polsce*, Warszawa 1958, s. 193-197.

KRZYŻANOWSKI 1969 Krzyżanowski Julian, *Dzieje literatury polskiej od początków do czasów najnowszych*, Warszawa 1969, s. 24-25.

KRZYŻANOWSKI 1985 Krzyżanowski Julian, *Rozmowa Mistrza Polikarpa ze Śmiercią*, [hasło w:] *Literatura polska. Przewodnik encyklopedyczny*, t. 2, Warszawa 1985, s. 312.

LASKOWSKI 1929 Laskowski Stanisław, *Sortes w poezji średniowiecznej*, „Pamiętnik Literacki" 26 (1929), s. 197-198.

ŁOŚ 1915 Łoś Jan, *Przegląd językowych zabytków staropolskich do r. 1543*, Kraków 1915, s. 434-435.

ŁOŚ 1922 Łoś Jan, *Początki piśmiennictwa polskiego. (Przegląd zabytków językowych)*, wyd. 2. poprawione, Lwów 1922, s. 449-454.

ŁOŚ 1925 Łoś Jan, *Na marginesie „Rozmowy mistrza ze śmiercią"*, „Zapysky Naukowoho Towarystwa im. Szewczenka" 141 (1925), cz. 3, nlb.

MICHAŁOWSKA 1995 Michałowska Teresa, *Średniowiecze*, Warszawa 1995, s. 516-527.

MICHAŁOWSKA 2011 Michałowska Teresa, *Dialog mistrza Polikarpa ze Śmiercią*, [hasło w:] taż, *Literatura polskiego średniowiecza. Leksykon. Pisarze – utwory – gatunki – kierunki i pojęcia teoretyczne,* Warszawa 2011, s. 191-193.

NEHRING 1886 Nehring Władysław, [wstęp do:] *Ein unbekannter Dialog zwischen dem Tod und dem Magister*, [w:] tenże, *Altpolnische Sprachdenkmäler. Systematische Übersicht, Würdigung und Texte*, Berlin 1886 [na okładce: 1887], s. 281-283.

NEHRING 1907 Nehring Władysław, [recenzja] *Anna Catharina Croiset van der Kop, Altrussische Übersetzungen aus dem Polnischen. I. De morte prologus, Berliner Dissertation, 1907*, „Archiv für slavische Philologie" 27 (1907), s. 615-617.

NIKOLAEV 1985 Nikolaev Sergej Ivanovič, *Novyj spisok perevoda „Razgovora magistra Polikarpa so Smert'ju"*, „Trudy Otdela Drevnerusskoj Literatury" 39 (1985), s. 305-307 [o RMPŚ: 305].

NIKOLAEV 2002 Nikolaev Sergej Ivanovič, *Polsko-rosyjskie związki literackie XVI-XVIII wieku i ich znaczenie dla badań nad literaturą polską* [2002], [w:] tenże, *Od Kochanowskiego do Mickiewicza. Szkice z historii polsko-rosyjskich związków literackich XVII-XIX wieku*, przeł. Jacek Głażewski, Warszawa 2007, s. 295-306 [o RMPŚ: 295-296].

NOSILIA 2006 Nosilia Viviana, *Sulla circolazione di testi e motivi: la vicenda della „Rozmowa Mistrza Polikarpa ze Śmiercią"*, [w:] *Giornata dei giovani slavisti. 17 gennaio 2006*, a cura di Emanuela Bulli, Francesca Fici, Alessandria, Edizioni dell'Orso, 2006, s. 115-130.

NOSILIA 2009 Nosilia Viviana, *Staroruska przeróbka „Rozmowy mistrza Polikarpa ze Śmiercią"*, „Krakowsko-Wileńskie Studia Slawistyczne" 4 (2009), s. 73-108.

OSTROWSKA 1968a Ostrowska Ewa, *Dialektyzmy w płockiej „Rozmowie mistrza Polikarpa ze Śmiercią”*, „Sprawozdania z Posiedzeń Komisji Naukowych PAN, Oddział w Krakowie” 12 (1968), cz. 1, s. 80-83.

OSTROWSKA 1968b Ostrowska Ewa, *Nieznane fakty dialektyczne w polszczyźnie średniowiecznej. 1. Fonetyka śródwyrazowa przed spółgłoskami spółotwartymi*, „Język Polski” 48 (1968), s. 334-347 [o RMPŚ: 334-340].

OSTROWSKA 1970 Ostrowska Ewa, *Z techniki poetyckiej polskiego średniowiecza. Nagromadzenia w „Rozmowie mistrza Polikarpa”* [1970], [w:] taż, *Z dziejów języka polskiego i jego piękna. Studia i szkice*, Kraków 1978, s. 172-183.

OSTROWSKA 1972 Ostrowska Ewa, *Samogłoski nosowe w staropolskich tekstach z Mazowsza. 1. Średniowiecze*, „Język Polski” 52 (1972), s. 265-267.

PILAT 1926 Pilat Roman, *Historia literatury polskiej od czasów najdawniejszych do roku 1815. Wykłady uniwersyteckie*, oprac. Ludwik Bernacki i Stanisław Kossowski, pod red. L. Bernackiego, t. 1: *Historia literatury polskiej w wiekach średnich. Od przyjęcia chrześcijaństwa w Polsce do końca XV wieku (965-1500)*, cz. 2: *Literatura średniowieczna w Polsce w wieku XV*, oprac. S. Kossowski, Warszawa 1926, s. 329 [bibliografia], 335-343.

PIROŻYŃSKA 1966 Pirożyńska Czesława, *Łacińska „Rozmowa mistrza Polikarpa ze śmiercią”. Dialogus magistri Polycarpi cum morte*, [w:] *Średniowiecze. Studia o kulturze*, t. 3, red. Julian Lewański, Wrocław 1966, s. 75-190 [o RMPŚ: 116-127].

PODGÓRSKA 1981 Podgórska Teresa, *Humor w „Rozmowie mistrza Polikarpa ze Śmiercią”*, [w:] taż, *Komizm w twórczości Mikołaja Reja*, Wrocław 1981, s. 23-26.

RECZEK 1986 Reczek Józef, *„Wietrzych obrzymski”* [1986], [w:] tenże, *Polszczyzna i inne języki w perspektywie porównawczej*, Wrocław 1991, s. 198-203.

RECZEK 1991 Reczek Józef, *Dwa studia leksykalne*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego” 908: „Prace Językoznawcze” 95 (1991), s. 69-75.

ROZWADOWSKI 1904 Rozwadowski Jan, [wstęp do:] *De morte prologus i żale konającego*, powtórnie wydał J. Rozwadowski, „Materiały i Prace Komisji Językowej Akademii Umiejętności w Krakowie” 1 (1904), s. 177-180.

SIATKOWSKA 1962 Siatkowska Ewa, *Prosty mnich, prosty człowiek, czy prosta droga?*, „Język Polski” 42 (1962), s. 169-170.

SIATKOWSKA 1964 Siatkowska Ewa, *Stylistyczne funkcje słownictwa „Dialogu mistrza Polikarpa ze śmiercią” i „Rozmlauvání člověka se smrtí”*, Warszawa 1964.

SIATKOWSKA 1971 Siatkowska Ewa, *Z zagadnień rozwoju semantycznego polskiego i czeskiego słownictwa (Studium porównawcze na materiale dwu zabytków)*, „Prace Filologiczne” 21 (1971), s. 285-328.

SIATKOWSKA 2002 Siatkowska Ewa, *Elementy kultury duchowej i materialnej w wybranych tekstach czeskich i polskich z XV wieku (O rozdělení duše s tělem – Skarga umierającego; Rozmlouvání člověka se Smrtí – Dialog mistrza Polikarpa ze śmiercią)*, „Studia Slavica” 6 (2002), s. 241-250.

SIATKOWSKA 2005 Siatkowska Ewa, *Mistrz Polikarp w krajach słowiańskich*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” 40 (2005), s. 421-438 [o RMPŚ: 428-430].

SKUBALANKA 1984 Skubalanka Teresa, *Historyczna stylistyka języka polskiego. Przekroje*, Wrocław 1984, s. 40-44.

STĘPIEŃ 2006 Stępień Paweł, *Rozmowa mistrza Polikarpa ze Śmiercią*, [hasło w:] *Encyklopedia szkolna WSiP. Literatura. Wiedza o kulturze*, Warszawa 2006, s. 720-721.

SZPAK 1997 Szpak Ścibor, *Okrutność śmirci poznajcie. O średniowiecznych personifikacjach śmierci*, „Litteraria” 28 (1997), s. 45-74.

SZPAK 2000 Szpak Ścibor, *Obraz szkarady. Wizerunek Śmierci z „Rozmowy mistrza Polikarpa ze Śmiercią” na tle średniowiecznej ikonografii i tradycji literackiej*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 2239: „Prace Literackie” 38 (2000), s. 5-20.

TARGOSZ 1995 Targosz Karolina, *Korzenie i kształty teatru do 1500 w perspektywie Krakowa*, Kraków 1995, s. 242-244, 247-250.

TURILOV 1998 Turilov Anatolij Arkadevič, *Perevody s latinskogo i zapadnoslavjanskih jazykov, vypolnennye ukrainsko-belorusskimi knižnikami v XV – načale XVI vv.*, [w:] *Kul'turnye svjazi Rossii i Pol'ši XI-XX vv.*, Moskva 1998, s. 56-68 [o RMPŚ: 60-61].

VOISINE-JECHOVA 1973 Voisine-Jechova Hana, *Le dialogue dans les littératures tchèque et polonaise entre le Moyen Âge et la Renaissance* [1973], [w:] taż, *L'image et l'interrogation en littérature générale et comparée. Dix-huit études écrites à travers le temps*, Paris 2008, s. 9-39 [o RMPŚ: 21-23].

VRTEL-WIERCZYŃSKI 1923 Vrtel-Wierczyński Stefan, *Wstęp* [do:] *Średniowieczna poezja polska świecka*, oprac. S. Vrtel-Wierczyński, Kraków 1923 (BN I 60), s. 11-28.

VRTEL-WIERCZYŃSKI 1926 Vrtel-Wierczyński Stefan, *Rozmowa człowieka ze śmiercią w literaturze średniowiecznej polskiej i czeskiej*, „Pamiętnik Literacki" 22/23 (1925/1926), s. 56-103.

VRTEL-WIERCZYŃSKI 1927 Vrtel-Wierczyński Stefan, *Dwa przyczynki do „Dialogu mistrza Polikarpa"*, „Pamiętnik Literacki" 24 (1927), s. 344-348.

VRTEL-WIERCZYŃSKI 1928 Vrtel-Wierczyński Stefan, *Staroczeski dialog moralizujący z początku wieku XIV-go. Rozmlouvání člověka se Smrtí*, „Sborník filologický" 9 (1931), s. 17-66 [o RMPŚ: 18, 60-63, osobna odbitka: Praha 1928].

VRTEL-WIERCZYŃSKI 1952 Vrtel-Wierczyński Stefan, *Wstęp* [do:] *Średniowieczna poezja polska świecka*, oprac. S. Vrtel-Wierczyński, wyd. 3. rozszerzone i zmienione, Wrocław 1952 (BN I 60), s. XV-XXXIX.

VŠETIČKA 1968 Všetička Franstišek, *Kompozice staročeského Rozmlouvání člověka se Smrtí*, „Listy filologické" 91 (1968), s. 198-206 [o RMPŚ: 202].

WITCZAK 1990 Witczak Tadeusz, *Literatura Średniowiecza*, Warszawa 1990, s. 134-137.

WITCZAK 2000 Witczak Tadeusz, *Dialog mistrza Polikarpa ze Śmiercią*, [hasło w:] *Dawni pisarze polscy od początków piśmiennictwa do Młodej Polski. Przewodnik biograficzny i bibliograficzny*, t. 1, Warszawa 2000, s. 226-227 (oraz t. 5, Warszawa 2004, s. 249).

WŁODARSKI 1986 Włodarski Maciej, *W średniowiecznym kręgu Śmierci („Skarga umierającego", „De Morte prologus")*, „Ruch Literacki" 27 (1986), z. 5, s. 393-404 [o RMPŚ: 394, 401-404].

WŁODARSKI 1990 Włodarski Maciej, *Średniowieczne widzenie świata w dialogu „De Morte prologus"* [1990], [w:] *Wybrane zagadnienia z literatury*, cz. 2: *Średniowiecze – inspiracje średniowieczne w literaturze*, pod red. Alicji Krawczyk i Małgorzaty J. Kowalczyk, Kielce 1996, s. 14-31 [przedruk z dodaniem śródtytułów: *Rozmowa mistrza Polikarpa ze Śmiercią*, w: *Lektury polonistyczne. Średniowiecze – Renesans – Barok*, t. 2, pod red. Andrzeja Borowskiego i Janusza S. Gruchały, Kraków 1993, s. 53-74].

WŁODARSKI 1997 Włodarski Maciej, *Wstęp* [do:] *Polska poezja świecka XV wieku*, oprac. Maciej Włodarski, wyd. 4. zmienione, Wrocław 1997 (BN I 60), s. XLV-LX.

WYDRA 1980 Wydra Wiesław, *Z badań nad „Skargą umierającego" i „Dialogiem mistrza Polikarpa ze Śmiercią"* [1980], [w:] tenże, *Polskie pieśni średniowieczne. Studia o tekstach*. Warszawa 2003 (SN 4), s. 69-82 [o RMPŚ: 69-74].

ZAREMBA 1997 Zaremba Charles, *Préambule*; *I. La mort au Moyen Âge*; *II. Des textes polonais de la littérature médiévale occidentale*, [w:] tenże, *„Le Dialogue de maître Polycarpe avec la Mort" et autres textes macabres polonais*, préface de Michel Vovelle, Paris 1997, s. 11-68.

3. Przekłady

A) Dawne

wielkoruski

P 1907 CROISET VAN DER KOP *Skazanije o smerti nekoego mistra velikago sireč' filosofa*, [w:] Croiset van der Kop Anna Catharina, *Altrussische Übersetzungen aus dem Polnischen. I. De morte prologus*, Berlin 1907, s. 30-58, 72-74.

P 1964 DMITRIEVA *Skazanije o smerti nekoego mistra filosofa*, [w:] Dmitrieva Rufina Petrovna, *Povesti o spore žizni i smerti*, Moskva – Leningrad 1964, s. 197-201.

małoruski

P 1958 JANÓW *Slovo o ljutoj smerti pred kotorojusia nihto ne možet skryti*, [w:] Janów Jan, *„Polikarp" na Rusi*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej" 3 (1958), s. 194-200.

B) Współczesne

angielskie

P 1989 CARPENTER *Conversation of a Master with Death*, trans. David Welsh, Bogdana Carpenter / John R. Carpenter, [w:] *Monumenta Polonica: The First Four Centuries of Polish Poetry. A Bilingual Anthology*, ed. Bogdana Carpenter, Ann Arbor, Michigan Slavic Publications, 1989, s. 33-59.

P 1992 MIKOŚ Anonymous, *Conversation of a Master with Death (selection)*, [w:] Michael J. Mikoś, *Medieval Literature of Poland. An Anthology*, New York – London: Garland, 1992, s. 83-97 [przedruk: *Polish Literature from the Middle Ages to the End of the Eighteenth Century. A Bilingual Anthology*, selected and translated by Michael J. Mikoś / *Literatura polska od średniowiecza do końca XVIII wieku. Antologia w języku polskim i angielskim*, Warszawa 1999, s. 83-99].

francuski

P 1997 ZAREMBA Zaremba Charles, *„Le Dialogue de maître Polycarpe avec la Mort" et autres textes macabres polonais*, préface de Michel Vovelle, Paris 1997, s. 73-98.
REC. Drzewicka Anna, *Charles Zaremba, „Le Dialogue de maître Polycarpe avec la Mort" et autres textes macabres polonais (Paris 1997)*, „Ruch Literacki" 38 (1997), s. 901-905.

niemiecki

P 1987 HOELSCHER-OBERMAIER *Dialog Meister Polykarps mit dem Tod*, übersetzt von Hans-Peter Hoelscher-Obermaier, [w:] Antonina Jelicz, *Polnisches Mittelalter. Ein literarisches Lesebuch*, aus dem Lateinischen von Josef Bujnoch und Christiane Reitz mit Nachdichtungen von Karl Dedecius, aus dem Polnischen übersetzt und nachgedichtet von Hans-Peter Hoelscher-Obermaier, Frankfurt am Main 1987, s. 175-186.

włoski

P 1948 BERSANO-BEGEY Anonimo, *De Morte Prologus*, traduzione di Marina Bersano-Begey, [w:] *Teatro religioso del Medioevo fuori d'Italia. Raccolta di testi dal secolo VII al secolo XV*, a cura di Gianfranco Contini, Milano 1949, s. 521-528.
REC. Lewański Julian, *Teatro religioso del medioevo fuori d'Italia. Raccolta di testi dal secolo VII al secolo XV, a cura di Gianfranco Contini. Milano 1949. Valentino Bompiani, s. XXX, 556 i 40 ilustracji*, „Pamiętnik Literacki" 48 (1957), z. 2, s. 552-562 [o RMPŚ: 553-555].

Aneks 1.
Gospodzinie wszechmogący…
[*Dialog mistrza Polikarpa ze Śmiercią*]

Opracowali Roman Mazurkiewicz i Wacław Twardzik[1]

De morte. Prologus
Gospodzinie wszechmogący,
Nade wszytko stworzenie więcszy,
Pomoży mi to działo słożyć,
Bych je mogł pilnie wyłożyć
Ku twej fały rozmnożeniu,
Ku lu*dz*kiemu polepszeniu!
Wszytcy ludzie, posłuchajcie,
Okrutność śmirci pozna<j>cie!
Wy, co jej nizacz nie macie,
Przy skonaniu ją poznacie.
Bą*dź* to stary albo młody,
Żadny nie udzie śmiertelnej szkody,
Kogokoli śmierć udusi,
Każdy w jej szkole być musi;
Dziw*no* się swym żakom stawi,
Każdego żywota zbawi.
Przykład o tem chcę powiedzieć,
Słuchaj tego, kto chce wiedzieć!
Polikarpus tak wezwany,
Mędrzec wieliki, mistrz wybrany,
Prosił Boga o to prawie,
By uźrzał śmierć w jej postawie.
Gdy się moglił Bogu wiele,
Ostał wszech ludzi w kościele,
Uźrzał człowieka nagiego,
Przyrodzenia niewieściego,
Obraza wielmi skaradego,
Łoktuszą przepasanego.

[1] E 2006 TWARDZIK.

Chuda, blada, żołte lice
Łszczy się jako mie*d*nica,
Upa*d*łci jej koniec nosa,
S oczu płynie krwawa rosa,
Przewiązała głowę chustą
Jako samoje*dź* krzywousta,
Nie było warg u jej gęby,
Poziewając skrżyta zęby,
Miece oczy zaw*r*acając,
Groźną kosę w ręku mając,
Goła głowa, przykra mowa,
Ze *w*szech stron skarada postawa,
Wypięła żebra i kości,
Groźno sie*cz*e przez lutości.
Mistrz widząc obraz skarady,
Żołte oczy, żywot blady,
Groźno się tego przelęknął,
Padł na ziemię, eże stęknął.
Gdy leżał wznak jako wiła,
Śmierć do niego przemowiła.

<*Mors dicit*:>

Czemu się tako barzo lękasz?
Wrzekomoś z*d*row, a <w>żdy stękasz.
Pan Bog tę rzecz tako nosił,
Iżeś go o to barzo prosił,
Abych ci się ukazała,
Wszytkę swą moc wzjawiła.
Otoż ci przed tobą stoję,
Oglądaj postawę moję,
Każdemu się tak ukażę,
Gdy go żywota zbawię.
Nie <lę>kaj się m*i*e tym razem,
Iż mię widzisz pr<z>e*d* obrazem,
Gdy przydę, namilejszy, k tobie,
Tedy barzo seckniesz sobie,
Zableszczysz na strony oczy,
Eż ci *z* ciała pot poskoczy,
Rzucęć się jako kot na myszy,
Aż twe sirce ciężko wdyszy,
Otcho*c*e-ć się s miodem tarnek,
Gdy-ć przyniosę jadu garnek,
Musisz ji pić przez dzięki,
Gdy pożywiesz wielikiej męki,
Będziesz mieć dosyć tesnice,

Otbędziesz swej miłośnice,
Ostań tego wsze*go*, tobie wielę,
Przez dzięki *ci*ę s nią rozdzielę.
Mow se mną, bo-ć mam działo,
Gdy-ć się se mną mowić chciało,
Widzisz, iżemci robotnica,
Czemu cię wzięła taka tesnica?
Ma kosa wisz, trawę sie*cze*,
Prze*d* nią nikt nie ucie*cze*.
Wstań, mistrzu, otpowie*dz*, jestli umiesz!
Za po polsku nie rozu*m*iesz?
Snać ci Sortes nie pomoże,
Przelęknąłś się, nieboże.
Już odetchni, nieboraku,
Mow se mną, ubogi żaku,
Nie boj się dziś mojej szkoły,
Nie dam ci czyść epistoły.

Majister respondit:

Mistrz przemowił wielmi skromnie:
Lę*k*nąłem się, eż nic po mnie,
Ta mi rzecz barzo niemiła,
Iżeś mię tako postraszyła,
By była co przykrego przemowiła,
Serwałaby się we mnie każda żyła,
Nagle by mię umorzyła
I duszę by wypędziła.
Proszę ciebie, ostęp mało,
Boć nie wiem, coć mi się stało,
Mgleję wszytek i bladzieję,
Straciłem *z*drowie i nadzieję,
Racz rzu*c*ić ot siebie kosę,
Ać swoję głowę po*d*niosę.

Mors dicit:

Darma, mistrzu, twoja mowa,
Tegom ci uczynić nie gotowa,
Dzi*r*żę kosę na rejistrze,
Siekę doktory i mistrze,
Zawżdy ją got*o*wą noszę,
Przez dzi<ę>ki noclegu proszę.
Wstań ku mnie, możesz mi wierzać,
Nie chcęć się dzisia sniewierzać.
Wstał mistrz je*d*wo lelejąc się,
D*r*żą mu nogi, przelęknął się.

Majister dicit:

Miła Śmierci, gdzieś się wzięła,
Dawnoliś się urodziła?
Ra*d* bych wiedział do ostatka,
Gdzie twoj ociec albo matka.

Mors dicit:

Gdy stworzył Bog człowieka,
Iżby był *żyw* eż do wieka,
Stworzył Bog Jewę z kości
Adamowi ku radości.
Dał jemu moc na*d* źwierzęty,
By panował jako święty,
Podał jemu ryby s morza
Chcąc go zbawić wszego gorza,
Polecił mu rajskie sady
Chcąc ji zbawić wszej biady,
To wszytko w jego moc dał,
Jedno mu drzewo zakazał,
By go o*w*szejki nie ruszał
Ani się na nie pokuszał,
Rzeknąc jemu: „Je*d*no ruszy*sz*,
Tedy pewno umrzeć musisz."
Ale zły duch Jewę zdradził,
Gdy jej owoc ruszyć radził.
Ewa się ułakomiła,
Śmiałość uczyniła,
Wtenczas się ja poczęła,
Gdy Ewa ja*b*łko ruszyła,
Adamowi je*b*łka dała,
A ja w onem je*b*łku była.
Adam mie w je*b*łce ukusił,
Przeto przez mię umrzeć musił,
W tem Boga barzo obraził
I wszytko swe plemię zaraził.

Majister dicit:

Miła Śmirci, racz mi wzjewi*ć*,
Przecz chcesz ludzie żywota zbawić,
Czemu twą łaskę stracili,
Za-ć co złego uczynili?
Chcem do ciebie poczty nosić,
Aby się dała przeprosić,
Dałbych dobry kołacz upiec,

Bych mogł prze*d* tobą uciec.

Mors dicit:

Chowaj sobie poczty swoje,
Rozdraźnisz mię tyle dwoje!
W pocztachci ja nie korzyszczę,
Wszytki w żywocie zaniszczę.
Chceszli wiedzieć statecznie,
Powiem tobie przezpiecznie:
St<w>orzyciel wszego stworzenia
Pożyczył mi takiej mocy,
Bych morzyła we *d*nie i w nocy,
Morzę na wscho*d*, na południe,
A umiem to działo cu*d*nie,
Ot połnocy do zachodu
Chodzę nie pytając brodu.
Toć me nawięcsze wesele,
Gdy mam morzyć żywych wiele,
Gdy się jimę *z* kosą plęsać,
Chcę jich tysiąc pokęsać.
Toć jest mojej mocy znamię,
Morzę wszytko lu*dz*skie plemię,
Morzę mądre i też wiły,
W tym skazuję swoje siły,
I chorego, i *zd*rowego,
*Z*bawię żywota każdego,
Lubo stary, lubo młody,
Każdemu ma kosa zgodzi,
Bą*dź* ubodzy i bogaci,
Szwytki ma kosa potraci,
W<o>jewody i czestniki,
Wszytki świecskie miłostniki,
Bą*dź* książęta albo grabie,
Wszytki ja pobierzę k sobie.
Ja *z* krola koronę semknę,
Za włosy ji po*d* kosę wemknę,
Też bywam w cesarskiej sieni,
Zimie, lecie i w jesieni.
Filozofy i *g*wiazdarze,
Wszytki na swej stawiam sp*a*rze,
Rzemieślniki, kupce i oracze,
Każdy prze*d* mą kosą skacze,
Wszytki zdra*dź*ce i lifniki
Zostawię je nieboszczyki,
Karczmarze, co źle piwa dają,

Nieczęsto na mię wspominają,
Jako swe miechy natkają,
Wtenczas mą kosę poznają,
Kiedy nawiedzą mą szkołę,
Będę jem lać w gardło smołę.
Jedno się poruszę,
Wszytki nagle zdawić muszę,
Napr<z>o*d* zda<w>ię dziewki, chłopce,
Aż się chłop po sircu smekce.
Ja zabiła Golijasza,
Annasza i Kaifasza,
Ja Judasza obie*s*iła
I dwu łotru na krzyż wbiła,
Alem kosy naruszyła,
Gdym Krystusa umorzyła,
Bo w niem była boska *s*iła.
Ten jeden mą kosę zwiciężył,
Iż trzeciego dnia ożył,
Z tegom się żywotem biedziła,
Potem jużem wszytkę moc straciła.
Mam moc na*d* lu*dź*mi dobremi,
Ale więcej nade złemi,
Kto nawięcej czyni złości,
W tem słamię kości.
Chceszli jeszcze, wzjawię tobie,
Jedno bierz na rozum sobie,
Powiem ci o mej kosie,
Je*d*no jej powąchaj w nosie,
Chceszli spatrzać, jako ostra,
Zapł*a*cze na*d* tobą siostra,
Mistrzostwa-ć nic nie pomogą,
W ocemgnieniu wezdrzysz nogą,
Je*d*no wyjmę *z* pu<z>dra kosy,
Natychmiast smieni*sz* głosy.
Dałci mi to Wszechmog*ą*cy,
Bych morzyła lu*d* żywiący.
Zawżdy wsłynie moja siła,
Jam obrzymy pomorzyła,
Salomona tak mądrego,
Absolona nadobnego,
Sampsona wielmi mocnego
I Wietrzycha obrzymskiego,
Ja się na*d* niemi pomściła,
A swą kosę ucieszyła.
Jać też dziwy poczynam,
Jedny wieszam, drugie ścinam.

Majister respondit:

Jać nie wiem, z kim się ty zbracisz,
Gdy wszytki ludzie potracisz;
Gdy wszytki ludzie posieczesz,
A gdzież sama ucieczesz?
Wszędyć trzeba lu*dz*kiej przyjaźni,
By cię zgrzeli w swojej łaźni,
Aby się w niej *n*apociła,
Gdyby się urobiła,
A potem lepiej <czyniła>.

Mors dicit:

Owa ja tu ciebie smyję,
W ocemgnieniu setnę szyję!
Czemu się tako s rzeczą wciekasz?
Snać tu jutra nie doczekasz!
Mowisz mi to tako śmiele,
Utnęć szyję i w kościele!
Otoś, mistrzu, barzo głupi,
Nie rozumiesz o tej kupi!
Nie korzyszczęć ja w odzieniu
Ani w nawięcszem jimieniu,
Twe rozynki i migdały
Zawżdyć mi za mało stały,
Eksamity i postawce,
Tych się mnie nigdy nie chce.
W grzechu się lu*dz*kiem kocham,
A tego nigdy nie przeniecham.
Duchownego i świecskiego,
Zbawię żywota każdego,
A każdego morzę, łupię,
O to nigdy nie pokupię.
Kanonicy i proboszcze
Będą w mojej szkole jeszcze,
I plebani s miąszą szyją,
Jiż to barzo piwo piją
I po*d*gar*dł*ki na pirsiach wieszają;
Dobre kupce, roztocharze,
Wszytki moja kosa skarze;
Panie i tłuste niewiasty,
Co sobie czynią rozpasty,
Mordarze i okrutniki,
Ty posiekę niebożczyki;
Dziewki, wdowy i mężatki
Posiekę je za jich niestatki.

Ślachcicom bierzę szypy, tulce,
A ostawiam je w jenej koszulce;
Żaki i dworaki,
Ty posiekę nieboraki;
Wszytki, co na ostre gonią,
Biegam za nimi *z* pogonią;
Kto się ra*d* ku bitwie miece,
Utnę mu rękę i plece,
Rozdzielę ji *z* swoją miłą,
A ostawię ji prawym wiłą,
Chcę mu sama trafić włosy,
Iże smieni głosy.

Majister dicit:

By mię chciała trocha słuchać,
Chciałbych cię nieco pytać:
Czemu się lekarze stają,
Gdy z twej mocy nie wybawiają,
I też powiedają,
Eże wieliką moc zioła mają?

Mors respondit:

Otoć każdy lekarz fąści,
Nie pomogą jego maści,
Pożywają mistrzostwa swego,
Poki nietu czasu mego
A poki jest wola boża,
Poty człowiek praw niezboża.
Nie pomogą apoteki,
Przeciw mnie żadne leki,
A wżdy umrzeć każdy musi,
Kto jich lekarstwa zakusi,
Na mały czas mogą pomoc,
Iż niemocny[m] weźmie swą moc.
A wżdy koniec temu będzie,
Gdy lekarz w mej szkole siędzie,
Bowiem prz*e*ciw śmirtelnej sz*k*odzie
Nie najdzie ziela na ogrodzie.
Darmo pożywasz lubieszczka,
Już ci *z*gotowana deszczka;
Nie pomoże kurzenie piołyna,
Gdy przydzie moja godzina;
Nie pomogą i szełwije,
Wszytko śmirć przez *ł*ugu *sm*yje.
Jać nie tbam o ża*d*ne ziele,

A wżdy już lat przeszło wiele,
Gdy pożywam swego państwa
A nie tbam o ża*d*ne lekarstwa;
Swe poczwy na*d* lu*dź*mi stroję,
A wżdy w jenej mierz*e* stoję.
Morzę sędzie i po*d*sę*d*ki,
Zadam jim wielikie smętki;
Gdy swą rodzinę sądzą,
Często na skazaniu błądzą,
Ale gdy przydzie są*d* boży,
Sędzia w miech piszczeli włoży,
Już nie pojedzie na roki,
Czyniąc niesprawie otwłoki,
Co przewra*c*ał sądy wierne,
Bierząc winy nieumiernie,
Bierząc ot złostnikow dary,
Sprawiając jich niewiery,
To wszytko będzie wzjawiono
I ciężko pomszczono.

Majister dicit:

Proszę ciebie, słuchaj tego
A niechaj mowienia swego.
Twoja kosa wszytki *s*iecze,
Tako ślachtę, jako kmiecie,
Dawisz wszytki prze lutości
Nie czyniąc żadnej miłości.
Chciałbych otmowić z tobą,
Mogłlibych się skryć przed tobą,
Gdybych się w ziemi chował
Albo twardo zamurował.
Zalibych uszedł twej mocy,
Gdybych strze*g*ł we *d*nie i w nocy?
Temu bych uczynił wrożą
I postawił dobrą strożą.

Mors dicit:

Chceszli tego skosztować,
Dam ci się w żelezie skować
I też w ziemi zakopać,
Ale cię pewno potrzepię,
Je*d*<no> sobie kosę sklepię.
Uwijaj się, jako umiesz,
Aza mej mocy ujdziesz.
Jużem ci naostrzyła kosę

A darmo jej nie po*d*niosę,
Ciebie ją po*d*golić muszę.

Majister dicit:

Miła Śmier*c*i, nie mow mi tego,
*Z*bawisz mię żywota mego,
Jużci nie wiem, coć mi się złego stało,
Głowa mi się wkoło toczy,
S niej chcą wypaść oczy.

Mors dicit:

Czemu się tak wiele przeciwiasz,
Mirziączki se mną nabywasz?
Nikt się przede mną nie skryje,
Wszytkiem żywem utnę szyje.
Sama w lisie jamy łażę,
Wszytki liszki w zdrowiu każę,
Za kunami łażę w dzienie,
Łupieże dam na odzienie,
Ja dawię gronostaje
I wiewiorkam się dostaje,
Jać też kosą siekę wilki,
Sarny łapam drugiej filki,
Przez płoty chłopie
Gonię żorawie i dropie,
Z gęsi też wypędzam <...>,
Pierze dawam na poduszki,
Źwierzęta i wszytki ptaki
Ja posiekę nieboraki.
Cokoli martwym niosą,
Ci byli pod mą kosą.
Przeto-ć ten przykła*d* przywodzę,
Każdego w żywocie szkodzę:
By się po*d*nosił na powietrze,
Musisz płacić świętopietrze;
Jen ma grody i pałace,
Każdy prze*d* mą kosą skacze;
By też miał żelazna wrota,
Nie udzie se mną kłopota.
Wszytki sobie za nic ważę,
Z każdego duszę wydłabię:
Stoić za mało papież
I naliszszy żebrak takież,
Kardynali i biskupi,
Zadam jim wielikie łupy,

Pogniatamci kanoniki,
<.....>
Proboszcze, sufragany,
Ani mam o to przygany,
Wszytki mnichy i opaty
Posiekę przez zapłaty.
Dobrzy mniszy się nie boją,
Ktorzy żywot dobry mają,
Acz mą kosę poznają,
Ale się jej nie lękają.
To wszytkim dobrem pospolno,
Jidą prze*d* mą kosą rowno,
Bo dobremu mało płaci,
Acz umrze, nic nie straci,
Pozbędzie świecskiej żałości,
Pojdzie w niebieskie radości,
Prostynią w niebo ciągnie,
A żadny mu nie przeciągnie,
Wziął ot wszytkich wzgardzenie,
Świecszczy mu się naśmiewali,
Za prawego ji wiłę mieli.
Ale gdy przydzie dzień sądny,
Gdzie się nie skryje ża*d*ny,
Uźrzą mądrzy tego świata,
Iż dobra boska otpłata,
Chowali tu żywot swoj ciasno,
Alić jich *s*irca nad słońce jasno,
Jidą w niebieskie radości,
A nie w piekielne żałości.
Co nam pomogło odzienie
Albo obłu*d*ne jimienie,
Cosmy się w niem kochali,
A swe dusze za nie dali?
Przeminęło jak obłoki,
A my jidzi<e>m przez otwłoki.
Jinako morzę złe mnichy,
Ktorzy mają zakon lichy,
Co z klasztora uciekają,
A swej wolej pożywają.
Gdy mnich pocznie dziwy stroić,
Nikt go nie może ukoić,
Kto chce czynić co na świecie,
Zły mnich we wszytko się miece.
Jestli wsiędzie na szkapicę,
Wetknie za nadrę kapicę,
Zawodem na koniu wra*c*a

A często kozielce prze*w*raca.
Kiedy mnich na koniu skacze,
Nie weźrzałby na nalepsze kołacze,
Umaże się jako wiła,
A wżdy mu ta rzecz barzo miła.
Gdy piechotą jimie biegać,
Muszę mu naprzo*d* zabiegać.
Azażci ji czarci niosą?
Jedwo ji pogonię z kosą!
Nie dba, iż go kijem biją,
Zawo*d* biega z krzywą szyją,
A drugdy mu zbiją plece,
A wżdy się w niem coś złego miece,
A wżdy za niem biegać muszę,
Aż s niego wypędzę duszę.
Mowię to przez kłamu wierę,
Dam ji czartom na ofierę.
Kustosza i przeora,
Wezmę je do swego dwora,
Z opata sejmę kapicę,
Dam komu na nogawicę,
Z skaplerza będą pilśnianki,
*S*uknia będzie pachołkom na lanki,
Odejmę mu torłop kuni,
A nie wiem, gdzie się okuni,
Odejmę mu kożuch lisi
I płaszcz, co nazbyt wisi,
Koniecznie mu sejmę imfułę
I dam za szyję poczpułę.

Majister dicit:

Chcę cię pytać, Śmirci miła,
By mię tego nauczyła,
Panie, co czystość chowają,
Jako się u Boga mają.

Mors respondit:

Azaś nie czytał świętych żywota,
Co mieli ciężkie *k*łopoty,
Jako panny mordowano,
Sieczono i biczowano,
Nago swłoczono, ciało żżono
I pirsi rzezano,
Potem do ciemnice wiedziono,
Niektore głodem morzono,

Potem na powrozie wodzono,
Okrutnemi dręcząc mękami,
Targano je osękami.
Ja się temu dziwowała,
Gdym w nich tę śmiałość widziała.
Dziwno jest nie tbać okrutności,
Cirzpiąc tako ciężkie boleści.
<.....>

Aneks 2.
Colloquium inter Mortem et magistrum Polycarpum. Seznam dosud známých bohemikálních rukopisů

Zpracovala Lenka Jiroušková

Pk[1] Praha, Archiv Pražského Hradu, A.CXIII.I, fol. 141^{R}-142^{V}, s. XV[1] (fol. 142^{V}: 1422), Kostomlaty (kolofón fol. 142^{V}: *Explicit libellus de morte et scola scriptus per Nicolaum presbyterum, capellanum domine Elizabeth de Duba, relicte quondam domini Wenczesslai de Coldycz, tunc tempore dum scribebatur anno Domini M^{o}CCCC^{o}XXII° in castro Costomlat me manente propter in<hu>manitatem Husitarum, Thaboritarum et Drabantum, tunc temporis Christi fidelium etc. Finis operis istius, in festo sanctorum Fabiani et Sebastiani eodem anno domini superius notato*), papír, 142 fol. – Inc. *Venite ad scolas meas, narrabo mirabilia vobis, ut credatis fortitudinem meam. Magister unus nomine Policarpus in Ybernia Deo multum supplicavit, ut posset morti loqui*; Expl. *in isto ordine sancto sine fine quievit plenus omni sanctitate. Acta sunt hec anno domini MCCC^{o} primo* – Katalog: Patera/Podlaha I (1910), s. 139-140, č. 210 – Edice: Pirożyńska 1966, s. 164-168 (jako různočtení k hlavnímu rukopisu, redakce I B, sigla *Pk*).

Pk[2] Praha, Archiv Pražského Hradu, M.VIII, fol. 116^{V}-118^{V}, s. XV[1] (fol. 101^{R}: 1412, fol. 103^{R}: 1430), papír, 190 fol. – Rubrika: *De morte, quomodo cuidam magistro apparuit*; Inc. *Nota, quod quidam magister nomine Policarpus in Ybernia*; Expl. *sed vitam tuam emenda.* – Katalog: Podlaha II (1922), s. 264-268, č. 1361 – Edice: Pirożyńska 1966, s. 168-177 (jako různočtení k hlavnímu rukopisu, redakce II, sigla *Pk*[1]).

Pu[1] Praha, Národní knihovna ČR, XI.C.8, fol. 205^{V}-206^{V}, s. XV (1463-1477), papír, 312 fol.; kodex zvaný též *Manualis Ulrici Crucis de Telč* byl majetkem Oldřicha Kříže z Telče (fol. 128^{V}: *Explicit bonus tractatulus [...] per me Crucem de Telcz vicarium s. ecclesie Pragensis et Omnium sanctorum a. D. 1463 in die Purificacionis b. M. V. in castro Pragensi*; viz též fol. 164^{V}, 224^{R}, 282^{R}, 285^{R}, 285^{R}, 305^{V}) a patřil po Křížově smrti

třeboňskému klášteru, poté knihovně v Rožmberku, následně opět třeboňskému klášteru (Truhlář II, s. 140) – Rubrika: *De morte*; Inc. *Venite ad scolas meas, narrabo vobis mirabilia, ut credatis fortitudini mee. Magister unus nomine Policarpus in Ybernia Deo multum supplicavit, ut ei in aliqua disposicione ostenderet mortem*; Expl. *Et postquam convaluit, statum suum correxit et omnia bona sua dispersit servitoribus, debitoribus, pauperibus, ecclesiis, et postea facto fine quievit. Amen.* – Katalog: Truhlář II (1906), s. 137-140, č. 2032 – Edice: Pirożyńska 1966, s. 141-164 (jako různočtení k hlavnímu rukopisu, redakce I A, sigla *Pu*[1]).

Pu[2] Praha, Národní knihovna ČR, XI.E.2, fol. 140[R]-142[V], s. XV (Truhlář; s. XV[2] Pirożyńska), papír, 159 fol. – Inc. *<V>enite ad scolas meas, narrabo vobis mirabilia. Magister unus Policarpus Deo multum supplicavit, ut posset morti loqui*; Expl. *Postquam autem convaluisset, statum suum correxit et laudabiliter commendavit omniaque bona sua dispersit servitoribus bonis, pauperibus, ecclesiis, monasteriis, et sic bono fine discessit, quo nobis prestare dignetur filius Marie virginis graciosissime et cetera. Amen.* – Katalog: Truhlář II (1906), s. 151-152, č. 2049 – Edice: Pirożyńska 1966, s. 141-164 (jako různočtení k hlavnímu rukopisu, redakce I A, sigla *Pu*[2]); Zatočil, *Zwei Prager lateinische Texte*, s. 15-21 (jako různočtení k hlavnímu rukopisu, sigla *B*).

Pu[3] Praha, Národní knihovna ČR, XIII.G.3, fol. 80[R]-82[V], s. XV ex./XVI in. (1489-1512), OFranc Kadaň (kolofón fol. 80[R]: *Finis opusculi anno 1507 feria sexta post Ascensionis in loco nostro 14 auxiliatorum extra Cadanum transscripti*; viz též fol. 99[R], 253[V]), papír, 260 fol. – Rubrika: *Exemplum de morte seu disputacio*; Inc. *Venite ad scolas meas, narrabo mirabilia vobis, ut credatis fortitudinem meam. Magister unus nomine Policarpus in Hibernia sepe preces Deo obtulit, ut posset loqui morti*; Expl. *Qui, postquam convaluit, fratrum minorum ordinem intravit et se fratrem pacificum nominavit relictis et distributis bonis pauperibus et in ordine perseverans bono fine quievit plenus sanctitate et operibus bonis. Acta sunt hec anno 1231.* – Katalog: Truhlář II (1906), s. 259-260, č. 2370 – Edice: Pirożyńska 1966, s. 164-168 (jako hlavní rukopis redakce I B, sigla *Pu*); Zatočil, *Zwei Prager lateinische Texte*, s. 15-21 (jako hlavní rukopis s různočteními *A* a *B*).

Pu[4] Praha, Národní knihovna ČR, XIV.H.26, fol. 193[R]-199[R], cca. 1414 (Truhlář; s. XV[1] Pirożyńska: fol. 84[V] a 190[V]: 1414, fol. 209[R]: 1424), OFranc Český Krumlov (Pirożyńska; „Ex Bibliotheca S. J. Crumloviensi, in qua codicem iam revolvit B. Balbinus“ Truhlář), papír, 210 fol. – Rubrika: *Colloquium de morte*; Inc. *Nota, quod quidam magister nomine*

Policarpus in Ybernia Deo multum supplicavit, ut ei ostenderet mortem in aliqua disposicione; Expl. *Tunc dixit mors*: *Ulterius tecum loqui non presumo, sed vitam emenda etc*. – Katalog: TRUHLÁŘ II, s. 348-349, č. 2671 – Edice: PIROŻYŃSKA 1966, s. 168-177 (jako hlavní rukopis redakce II, sigla *Pu*^{3})[1]; ZATOČIL, *Zwei Prager lateinische Texte*, s. 15-21 (jako různočtení k hlavnímu rukopisu, sigla *A*).

Literatura:

PATERA/PODLAHA I (1910): Adolf PATERA – Antonín PODLAHA, *Soupis rukopisů Knihovny Metropolitní kapitoly pražské*. První část: A–E, Praha 1910.

PODLAHA II (1922): Antonín PODLAHA, *Soupis rukopisů Knihovny Metropolitní kapitoly pražské*. Druhá část: F–P, Praha 1922.

TRUHLÁŘ II (1906): Josef TRUHLÁŘ, *Catalogus codicum manu scriptorum latinorum qui in C.R. Bibliotheca Publica atque Universitatis Pragensis asservantur*. Pars posterior, Praha 1906.

ZATOČIL, *Zwei Prager lateinische Texte*: Leopold ZATOČIL, Zwei Prager lateinische Texte als Quellen des Ackermann aus Böhmen, in: *Brünner Beiträge zur Germanistik und Nordistik* 1 (1977), s. 7-21.

[1] V seznamu rukopisů uvádí PIROŻYŃSKA (zřejmě v důsledku tiskové chyby) chybně signaturu *Pu*^{2} (viz PIROŻYŃSKA 1966, s. 131), v edičních zásadách a edici samé nicméně užívá důsledně siglu *Pu*^{3}.

Aneks 3.

Ach můj smutku, má žalosti.
Text písně dle Kancionálu Jana Rozenpluta vytištěného roku 1601 v Olomouci[1]

Zpracovala Lenka Jiroušková

[l. 728]	**O rozdělenij Duſſe s Tělem**		**O rozdělení duše s tělem**
	Nota w Liſtu 170.		Nota v Listu 170.
1	Ach můg ſmutku, má žalosti /	1	Ach, můj smutku, má žalosti,
	nemohuť měť wědomoſti /		nemohuť měť vědomosti,
	kde můg prwnij Nocleh bude /		kde můj první nocleh bude,
	kdy Tělo Duſſe pozbude.		kdy tělo duše pozbude.
5	W rozkoſſech z mladoſti gſem byl /	2	V rozkošech z mladosti jsem byl,
	Duſſe ſobě nic newážil /		duše sobě nic nevážil,
	giž ſtůnij, mage vmřijti /		již stůni, maje umříti,
	Duſſe newijm kde má gijti.		duše nevím kde má jíti.
[l. 729]	Co gſem měl Statku we Dwoře /	3	Co jsem měl statku ve dvoře,
10	w Truhlách ſkreyſſých y w komoře /		v truhlách, skrejších i v komoře,
	to wſſe muſým opuſtiti /		to vše musím opustiti,
	Nikdá ſe nenawrátiti.		nikdá se nenavrátiti.
	Dijtky s Matkau nařijkagij /	4	Dítky s matkou naříkají,
	Bratřij na očiſko lkagij /		bratří na očisko[2] lkají,
15	k napádu ſe přibližugj /		k nápadu[3] se přibližují,
	O Duſſy mau nepečugij.		o duši mou nepečují.
	Ach, ach, procýtiž Duſſe má /	5	Ach, ach, procítiž, duše má,
	probudiž ſe rychle ze ſna /		probudiž se rychle ze sna,
	nenagdeſs wěrného tobě /		nenajdeš věrného tobě,
20	Včinijž dnes dobře ſobě.		učiníš dnes dobře sobě.

---

[1] Transliterovaný přepis (text v levém sloupci) byl pořízen na základě exempláře Brno, Moravská zemská knihovna, sign. ST 2–24.968 (Knihopis č. 14907). Ediční zásahy vedoucí k čtenářské edici písně (text v pravém sloupci) vycházejí ze *Zásad transkripce českých textů z barokní doby* stanovených Josefem Vintrem (in: *Listy filologické* 1998, č. 3-4, s. 341-346). Číslování strof LJ.

[2] Tj. „na oko“, „ne doopravdy“.

[3] Tj. „dědický nárok“, „dědictví“.

Podwodný swět mne zklámawal,
dlauhý cýl žitij pokládal /
wčera nemoh gſem myſliti /
Abych giž dnes měl vmřijti.

Sýla má / Nadělánij mé /
den po dni pracně nabyté /
kam ſe gen poděge w hrobě,
Plátna kausek mám na ſobě.

Penijze gſem shromážďowal /
Tělo ſwé w rozkoſſý chowal /
po wſſecky dni wěku ſwého /
nectil gſem dne Swatečnijho.

Almužny gſem nerád dáwal /
Bohu neobětowáwal:
prwnijch y druhých Oběti /
Nemijwal gſem na paměti.

Tak gſem býwal welmi hlaupy /
giným ſſtědrý ſobě ſkaupý /
ſliby Bohu včiněné /
Ode mne negſau plněné.

Ležijc Tělo, welmi chřádne /
Duſſe zase ſtrachem wadne /
Pán Bůh s počtu vpomijná
Diábel hřijchy připomijná.

Smrt ſwým Sſijpem Prſy leká /
Duſſe s Těla nepoſpijchá /
widij Peklo otewřené /
Y Nebe také zawřené.

Muſým giž dnes zzádu gijti /
nelze ſe před Bohem ſkryti,
lépe na Swětě nebýti /
Nežli wěčné Peklo mijti.

O Duſſičko drahý kwěte /
nic dražſſýho nad tě w Swětě /
w tom gſy ďáblů ſe prodala /
žes hřijchy hrozné páchala.

6 Podvodný svět mne zklamával,
dlouhý cíl žití pokládal,
včera nemoh jsem mysliti,
abych již dnes měl umříti.

7 Síla má, nadělání mé
den po dni pracně nabyté,
kam se jen poděje v hrobě,
plátna kousek mám na sobě.

8 Peníze jsem shromážďoval,
tělo své v rozkoši choval,
po všecky dni věku svého
nectil jsem dne svatečního.

9 Almužny jsem nerád dával,
Bohu neobětoval:
prvních i druhých obětí
nemíval jsem na paměti.

10 Tak jsem býval velmi hloupý,
jiným štědrý, sobě skoupý,
sliby Bohu učiněné
ode mne nejsou plněné.

11 Ležíc tělo velmi chřádne,
duše zase strachem vadne,
Pán Bůh s počtu upomíná,
ďábel hříchy připomíná.

12 Smrt svým šípem prsy leká,
duše s těla nepospíchá,
vidí peklo otevřené
i nebe také zavřené.

13 Musím již dnes z zádu jíti,
nelze se před Bohem skrýti,
lépe na světě nebýti,
nežli věčné peklo míti.

14 Ó, dušičko, drahý květe,
nic dražšího nad tě v světě,
v tom jsi ďáblu se prodala,
žes hříchy hrozné páchala.

	Wſpomeň cos na Křtu ſlibila /	15 Vspomeň, cos na křtu slíbila,
	tos wſſe bijdné přeſtaupila /	tos vše bídné přestoupila,
	odřeklas ſe Diábla zlého /	odřeklas se ďábla zlého,
60	Peychy, lakomſtwij ſſkodného.	pejchy, lakomství škodného.
	Poſpěſs giž rychle k ſpowědj /	16 Pospěš již rychle k spovědi,
	Kněz, žádeg ať tě nawſſtijwj /	kněz žádej ať tě navštíví,
	želeg hřijchu přijgmi Swátoſt /	želej hříchu, přijmi svátost,
	Pláč hořce ať padne twá zloſt.	plač hořce, ať padne tvá zlost.
65	Rolij z domem Dijtkám oddeg /	17 Rolí z domem dítkám oddej,
	nadělánij chudým rozdeg /	nadělání chudým rozdej,
	z Statku přátel nabýwage /	z statku přátel nabývaje
	Wprawijſs Duſſy ſwau do Ráge.	vpravíš duši svou do ráje.
	Shromážď dělnijky / dlužnijky:	18 Shromážď dělníky, dlužníky,
70	odpuſt / zaplať dluh wſſeliký /	odpusť, zaplať dluh všeliký,
	netrať Duſſe ani Dětij /	netrať duše ani dětí,
	Nechceſſli w Pekle hořeti.	nechceš-li v pekle hořeti.
	Nynij tam Duſſe má wzhlída /	19 Nyní tam duše má vzhlídá,
	Duchu neſčislnau moc wijda,	duchů nesčislnou moc vídá,
75	leká ſe: zlé ſpomjnagij	leká se: zlé spomínají,
	hřijchy / lijčky zakládagij.	hříchy, líčky zakládají.
	Wrtij se / pomocý hledá /	20 Vrtí se, pomoci hledá,
	hrdla za ni žádný nedá /	hrdla za ni žádný nedá,
	naděge w Přátelijch nenij /	naděje v přátelích není,
80	Gen w Bohu: ten ſe neměnij.	jen v Bohu: ten se nemění.
[l. 731]	Kryſte pro twé Vmučenij /	21 Kriste, pro tvé umučení
	rozžeň ďáblů pokuſſenij /	rozžeň ďáblů pokušení,
	dey mi Swaté požehnánij /	dej mi svaté požehnání
	A Těla lehké ſkonánij.	a těla lehké skonání.
85	Yá gſem twůg Syn, ač pak hřijſſný /	22 Já jsem tvůj syn, ač pak hříšný,
	tys můg Otec miloſrdný /	tys můj Otec milosrdný,
	litugij, že gſem kdy hněwal	lituji, že jsem kdy hněval
	tebe / zlému newyheybal.	tebe, zlému nevyhejbal.
	Rožžetež my ſwjcy ſměle /	23 Rožžetež mi svíci směle,
90	mogij přemilý přátelé /	mojí přemilí přátelé,
	Duſſe gde s potem krwawým /	duše jde s potem krvavým,
	mně dnes, zgijtra wám / toť prawijm.	mně dnes, zjitra vám, toť pravím.

Summary

The Vision of Polycarp: Medieval Conversations of Man with Death

In the relatively small corpus of preserved medieval poetry in Polish a special place belongs to a dramatized dialogue between a teacher and personified Death. It stands out by its size (almost 500 lines) and artistic elaboration (fluent rhymed distichs and rich style).

Its only known copy, now lost, was called *De morte*, and in critical editions and scholarly usage it goes under the title „Conversation of master Polycarp with Death" (*Rozmowa mistrza Polikarpa ze Śmiercią*). The Polish dialogue belongs to a rich Central European tradition of prose treatises, narrative poems, dramatic dialogues in different vernacular languages, mostly Slavic (Czech, Polish, Croatian, Russian, Ukrainian).

Our book is the first monograph since the dissertation of Czesława Pirożyńska (1966), whose study accompanied a critical edition of the Latin source of the Polycarp tradition. Even older is the state of knowledge in the most extensive studies about he Polish and Chech Polycarp delivered by Vrtel-Wierczyński.

As groundbreaking as both studies were, they became inevitably outdated, and with our monograph we want to give impulse for new research, by offering a review of our knowledge and unknowing about the work and its multifarious tradition and contexts. It could be a starting point for an international comparative research project that should result in a common critical edition of all language realizations. Only then a necessary fundament would be given for any responsible investigations.

The monograph gives orientation in three problem fields which need necessarily to be accounted for in any analysis of such a prominent piece of cultural tradition: the background and soil of its origins (part I), the ways of its functioning in different areas of culture (part II), and (part III) its impact as a whole or the reception of its separated motifs. Some of them (e.g. a death personification, a conversation with Death), are older than the dialogue itself, and have a life of their own, an afterlife included.

Part One of the monograph gives a sketchy panorama around the Polish Polycarp drama, with three directions: Biblical context (Starowieyski),

further vernacular neighborhood in Italian literature (Lenart), and the closest kinship of Slavic text family (Siatkowska, Jiroušková, Dürrigl).

Marek Starowieyski in „Ezra's controversy with God over soul's leaving the body" (*Spór Ezdrasza z Bogiem w sprawie wyjścia duszy z ciała*) deals with Christian apocryphs around Ezra, originating in late Antiquity but popular in the Middle Ages, trying to reveal any links (substantial or contextual) between them and the medieval conversation of man with Death.

Ewa Siatkowska's „Some questions at issue in the research on the *De morte prologus"* (*Kilka kwestii spornych w badaniach nad „De morte prologus"*) points at the pressing necessity of thorough investigation of sources, style, authorship, place and time of origin of the Polish Polycarp, as well as on the correctness of our understanding of the single preserved copy (lost after 1945), and on the relations between the Slavic adaptations of the Polycarp-matter.

Lenka Jiroušková makes a first important step in this direction, taking under comparative scrutiny the relations between the medieval Latin, Czech, and Polish conversations between Death and man, and vice versa: *„Rozmlúvanie Smrti s člověkem a člověka se Smrtí". Komparativní úvahy nad staročeským, latinským a staropolským zpracováním*. Her thorough study could not answer the most urgent question of priority between the Czech and the Polish version, but they appear even more closely related to each other than they seemed earlier. With a new description of the Latin mss whose inventory she enriched, the students of the topic are helped to advance the further research more easily.

Marija-Ana Dürrigl in *Some features of the Croatian text „Slovo meštra Polikarpa"* gives a review of the literary construction and style of the two 15th c. versions of the Conversation of Master Polycarp written down in Glagolitic script of the Croatian language, both in prose stylistically and semantically not far from the Latin source, but sharpening its irony and antithetic features in the structure of the dialogue.

Mirosław Lenart turns to another vernacular stream of traditions – around the durée longue of the Italian conversations between man and Death (*„L'anima mia che con la morte parla". Długie trwanie rozmów człowieka ze Śmiercią w literaturze włoskiej*) spanning the 13th-19th centuries, and represented by literary, pictural, theatrical and paratheatrical sources documenting the multifariousness, popularity and longevity of the phenomenon in both elitary and popular culture.

Part Two of the monograph consists of studies devoted to the Polish Polycarp (*De morte)*, situating it in different cultural functional contexts and investigating new intellectual and esthetic dimensions, including them all in the interpretation of the circumstances of the early Russian adaptation in the 16th century.

Tomasz Wojczak's *„Dialog mistrza Polikarpa ze Śmiercią" a średniowieczna kultura ludowa. Symbolika utworu i jej percepcja* [Dialogue of master Polycarp with Death and the mediewal folklore] tries with help of the apparatus of historical anthropology (Geertz, Gurievich) to answer the question if and to what extent the Polish *Polikarp* can be useful as a source in research on medieval folklore and its awareness of death symbolism.

Jacek Kowzan in *„Miła Śmierci, gdzieś się wzięła"? Konteksty eschatologiczne „Rozmowy mistrza Polikarpa ze Śmiercią"* [„Beloved Death, where are you from?" Eschatological contexts of the Conversation between Master Polycarp and Death] points at the necessity of the research of theological traditions behind the Polish dialogue. In a case study he is situating the conversation's ideas on the origin of Death in theological thinking. The context of medieval eschatological visions explains the reason for Death's appearing to Polycarp in a church, and for the teacher Polycarp's assuming the role of a schoolboy.

For **Witold Wojtowicz** (*„Nie lękaj się mię tym razem". Ciekawe spotkanie mistrza Polikarpa* [„Don't be afraid of me this time". An interesting meeting of master Polycarp]) the topic of the Conversation is the metamorphosis of the learned hero into a fool, aimed at reform and metanoia, turning the fool into a wise, penitent Christian. The chapter goes into details of the different faces and meanings of Polycarp's foolishness. Some topics of the dialogue are discovered in moralities of the 16th c.

Andrzej Dąbrówka in *Rozmowa Polikarpa* [Polycarp's conversation] examines the cognitive circumstances accompanying the origin of the Polish dialogue, putting it in the vicinity of some other central-European writings of the 15th century containing the motif of the conversation with Death: *De duello mortis et vite*, *Ackermann aus Böhmen*, *Dyalogus vite et mortis*, *Leven und Dod*, *Lübecker Totentanz*. Reading of those texts allows an insight into the skills of their authors and helps recognize the literary competence of the Polish writer. The latter's skills are better visible thanks to the comparison of his Polish text with the qualities of its Latin source.

Paweł Stępień (*„Czyż nie uczynił Bóg głupstwem mądrości świata?" (1 Kor 1, 20). Mądrość mędrców i mądrość Boża w „Rozmowie mistrza Polikarpa ze Śmiercią"* [„Has not God made foolish the wisdom of the world?" (1 Cor 1:20). The wisdom of the sages and Gods wisdom in the Conversation of master Polycarp with Death]) debates the status of the Polycarp figure as a biblical sage of whom Death – the teacher is prevailing intellectually, because her school is the *ars bene moriendi* developed and taught in scholarly writings since the Middle Ages until the modern time. Some important schools studying the art of good dying are presented in more detail, included the moral reform coming from the death dances including learned figures.

Viviana Nosilia in the chapter *„Polycarp" in Muscovy* investigated the possible way the Polish Polycarp took to reach the Duchy of Moscow. The

strategy of the anonymous Russian monk of the Volokolamsk Cloister has been analyzed. He translated the Polish text reducing thoroughly all rhetorical effects, to adjust the result for the strictly religious circuit whose needs consisted only in reading. The study places the Polycarp matter in the Russian-Byzantine tradition of visionary literature. This may suggest that it was just this *visio*-dimension (we have put into the title of our monograph), that made the Polish text interesting for the Russian monk. On the contrary, the Czech version (as Jiroušková has shown it) removed all visionary signals from the Latin source and used the naturalistic (or fictional) convention of a meeting *in natura*, not *in visione*.

In the **third part** of the book we leave the Middle Ages and consider some special cases: works (Gostomska, Gruntkowska, Rok) and genres (Marciniak-Sikora and Žuromskaitė), whose topic is a form of man's thinking about death images. Authors of the following chapters examine writings from the centuries 16th-18th.

Anna Gostomska (*Dziecko w obliczu spraw ostatecznych, czyli o „Rozmowie Panienki z Śmiercią" Kaspra Miaskowskiego* [The child facing the last things, or about the „Conversation of a young lady with Death" by Kasper Miaskowski]) asks the methodological question of plausibility of comparing a poem of the 17th c. with a medieval one only because they share a common topic, quite frequent also in death dances.

Dominika Gruntkowska (*„Rozmowa mistrza Polikarpa ze Śmiercią"* a *„Nędza z Biedą z Polski precz idą". O oddziaływaniu dialogu średniowiecznego* [The „Conversation of master Polycarp with Death" and „Nędza z Biedą z Polski precz idą". On the impingement of the medieval dialogue]) compares the structure of two dramas casting death, and examines mainly the aspects of origin, the mode of reception and the meaning of the motifs contributing to the composition of the personifications.

Anna Marciniak-Sikora (*„Codzienna w całym świecie praktyka, nieuchronny wyrok Boski, iż kto się rodzi, umierać musi..." Kilka uwag o arengach w staropolskich testamentach szlachty krakowskiej i sandomierskiej*) reviews different attitudes towards the expected death hour, which have been identified by the Author in a vast corpus of wills.

Brigita Žuromskaitė (*Obraz śmierci w szesnasto- i siedemnastowiecznych kazaniach pogrzebowych i testamentach rodziny Sapiehów* [Death figure in the funeral sermons and wills of the Sapieha family from 16th-17th centuries]) worked through a substantial corpus of funeral sermons and wills of one of the most prominent families of the Grand Duchy of Lithuania could extract the modes of representing and looking at the death phenomenon. A general eschatological dimension prevails in the sermons, while the wills contain examples of authentic conceptualizations of the phenomenon and personal reflections on the end of one's life.

Bogdan Rok (*Reformaci polscy czasów staropolskich wobec problemu przygotowania wiernych do śmierci* [Polish observants in the face of the task of preparing the faithful for death]) examines two manuals for a preacher serving the last sacraments to the dying believers. Their authors were resp. Józef Dąbrowski and Rajmund Tworkowski. Different in style, both convey a similar *ars bene moriendi* – not shy of practical hints, at times palliative. At the same time they induce thinking about the last things during all life, not in the last moments. They teach priests to be mild towards the dying people, and to help them meditate rather than stirring up emotions.

We close the book with a full bibliography of the editions of the Polish Polycarp-drama (since it has been discovered in 1886), of its old and recent translations, and of secondary studies.

The *Aneks 1.* contains the most recent transcription of the *Dialog mistrza Polikarpa ze Śmiercią*, by Roman Mazurkiewicz and Wacław Twardzik, printed with their kind permission. *Aneks 2.* brings a corrected and updated list of Czech mss with the Latin Polycarp-dialogue. *Aneks 3.* contains a transliteration and transcription of a printed copy of the Czech *Dying man's complaint*.

Indeks nazwisk

A

Abelard Piotr (Pierre Abélard, Petrus Abelardus) 166
Abraham (bibl.) 86
Abramowicz Maciej 161
Abramowska Janina 237
Absalom (bibl.) 86
Aceto Francesco 95
Achremczyk Stanisław 277
Adam (bibl.) 54, 132
Adamnan z Hy (właśc. Adamnán), św. 135
Adamska Anna 260, 270
Adriaen Marc 186
Adso z Montier-en-Der (Adso Dervensis) 52
Agnieszka, św. 281
Agricola Rudolf 160
Ahlqvist Agneta 96
Alamanni Antonio 101
Albert Wielki (Albertus Magnus), św. 128, 129
Aleksander III Macedoński 52
Aleksandrowicz-Szmulikowska Małgorzata 293
Alekseev Aleksej Ivanovič 230-232
Aleksy Rzymianin, św. 342
Alighieri Jacopo 102
Alighieri Jacopo lub Pietro 105
Alighieri Pietro 102
Althoff Gerd 121, 146
Ambros Aleksandra 122
Ambroży z Mediolanu (właśc. Ambrosius Aurelius), św. 129, 130, 186
Andrzejkiewicz Gintowt Jan Andrzej 290
Andrzejkiewicz Jan 290, 298
Angermann Norbert 176
Ankwicz Aleksander 278
Anna, św. 274, 281
Anonim zw. Gallem 117
Antoni Padewski (właśc. Fernando de Bulhões), św. 280, 301
Antoninus Florentinus (właśc. Antonio Pierozzi), św. 209
Ariès Philippe 57, 103, 125, 140, 141, 152, 257, 262, 263, 265, 275, 287, 288, 292, 294, 308
Arkadevič Anatolij 313
Arystoteles 52, 86, 129, 186, 188, 192--194, 243
Atto Vercellensis (de Vercelli) 166
August II Mocny 290
August III Sas 302
Augustyn z Hippony (właśc. Aurelius Augustinus), św. 128-133, 161, 197, 290, 307
Augustyniak Urszula 254, 255, 269, 281

B

Bachrach Bernard 135
Bachtin Michaił 114, 160
Bakalář Mikuláš 35
Baltasar Hans Urs von 125
Baltrušaitis Jurgis 92
Banaszek Andrzej 242
Bannister Henry Marriot 7
Bar Joachim Roman 290
Baran Bogdan 93
Baran Zbigniew 302
Barba Zanobi della 100
Barbara z Nikomedii, św. 280, 281

Baron Arkadiusz 208
Bartłomiej Anglik 241
Bartnik Czesław 131
Batušić Nikola 85
Baudouin de Condé 95
Bausinger Hermann 158
Bąkowska Eligia 125, 140, 257, 275, 287, 308
Becket Tomasz 134
Beda Czcigodny (Beda Venerabilis) 138, 166, 242
Bellarmin Robert (Roberto Bellarmino), św. 132
Bergdolt Klaus 76, 77
Bergman Ingmar 160
Bergson Henri 162
Bernacki Ludwik 312
Bernard z Clairvaux (Bernardus Claraevallensis), św. 41, 99
Bernard z Wagingu (Bernardus de Waging) 132
Bertau Karl 172
Bertrand Denis 161
Besicken Johann 99
Bevington David 125
Bieda Justyna 341
Bielski Joachim 153
Bielski Marcin 153, 254
Bin Gorion (Berdyczewski) Micha Josef 18-21
Bindoni Alessandro 99
Bini Telesforo 102
Binski Paul 120, 125
Birkenmajer Aleksander 163, 310
Bláhová-Piorecká Kateřina 82
Bloch R. Howard 129
Blume Clemens 7
Błażkiewicz Henryk 302
Bockenheim Krystyna 293
Bodurkiewicz Gabryel 282
Bogdan Danuta 269
Boldan Kamil 32, 70, 79-81
Bolecki Włodzimierz 237
Bolesławiusz Klemens 93, 139
Bonawentura (właśc. Giovanni Fidanza), św. 129, 130, 212, 213
Bonetti Giosuč 94
Bonnell John K. 130
Borek Piotr 309
Borkowska Małgorzata 273, 293
Borowski Andrzej 313
Borst Arno 140, 141
Bovoli F. 92
Bracciolini Poggio 160
Bracha Krzysztof 115, 269
Brant Sebastian 148, 149, 153, 157-160
Bresslau Harry 270
Brion-Guerry Liliane 95, 103
Broce Gerald 151
Brogi Bercoff Giovanna 86
Brojer Wojciech 116
Brückner Aleksander 23-25, 30, 34, 72, 162, 163, 217, 233, 309, 310
Brueggemann Walter 127
Brzostowski Tadeusz 126
Brzuchowski Józef Antoni 278
Budzyk Kazimierz 253, 310
Budzykowa Hanna 253
Bujnoch Josef 314
Buonarotti Michelangelo 109, 110
Burdach Konrad 40, 190, 192
Burke Peter 260
Burnowski Innocenty 298, 299
Buszewicz Elwira 211
Bylina Stanisław 115, 263, 266
Bynum Carolyne Walker 125

C

Cadden Joan 129
Cardelle de Hartmann Carmen 178
Cardini Franco 96, 100, 103, 108, 109
Carpenter Bogdana 314
Carpenter John R. 314
Carreras Pedro 190
Carruthers Mary 91, 145
Ceccherelli Andrea 341
Cervantes Saavedra Miguel de 152, 163, 165
Cezary z Heisterbach (Caesarius Heisterbacensis) 49, 132
Chartier Roger 119
Chmielowski Benedykt 132
Chrościcki Juliusz A. 291
Chrzanowski Tadeusz 286, 287
Chwalba Andrzej 116
Chynczewska-Hennel Teresa 341
Cichowicz Stanisław 162
Cieciszewski Wojciech 289
Cieński Antoni 278, 280
Cioni Alfredo 99
Clark James M. 103, 125
Classen Albrecht 160

Colomb de Batines Paul 99
Conches Wilhelm 241
Corvisier André 103, 125
Cosacchi Stephan 125
Coster Franciszek (Franciscus Costerus) 167
Crasset Jean 288
Creț Ciure Florina 341
Cristaldi Sergio 99
Croiset van der Kop Anna Catharina 27, 221, 233, 310, 311, 314
Cyceron (właśc. Marcus Tullius Cicero) 181, 241, 290
Czaplejewicz Eugeniusz 114
Czapliński Władysław 289
Czernicki Szymon Aleksander 275
Czerny Anna Ludwika 152
Czerny Zygmunt 152
Czuja Jan 187

D
Dačický Jiřík 27, 35, 38, 39, 75-78, 80
Dambrowski Samuel 132
Damjanović Stjepan 84
D'Ancona Alessandro 106, 107
Dancygier Józef 138
Dante Alighieri 71, 100, 102
Dawid (bibl.) 274
Dawid z Mirzyńca 24, 25, 113, 140
Dąbrowski Józef 12, 303-308, 338
Dąbrówka Andrzej 11, 25, 28, 30, 117, 124, 132, 133, 141, 159, 168, 172, 177, 178, 181, 183, 184, 187, 202, 221-224, 226, 246, 266, 310, 336, 339
Dąmbska Izydora 308
Dedecius Karl 314
Delimata Małgorzata 241, 243
Della Casa Nicoletta 94
Delumeau Jean 160, 287, 288, 305, 307
Dembiński Albrycht 273, 280
Dembiński Stanisław Kostka Marcin 282
Derdziuk Andrzej 307
Dergačeva Irina Vladimirovna 228-230, 232
Dewin Jerzy 290
Diaczewski Michał 303
Diesthemius Piotr (właśc. Peter van Diest) 150, 163, 165, 254
Dinzelbacher Peter 41, 86, 136
Džiraudo Dž. (Gianfranco Giraudo) 227
Długosz Józef 289
Dmitrieva Rufina Petrovna 27, 28, 218--224, 226, 227, 230, 232, 310, 314
Dobrzeniecki Tadeusz 213
Dobrzycki Stanisław 71, 72, 310
Dobrzyniecki Zdzisław 113, 114
Dolińska J. 28
Domański Juliusz 129
Doskočil Karel 27
Drelincourt Charles 286
Dreves Guido Maria 7
Drohojewski Kazimierz 276
Drużbicki Kasper 293
Drzewicka Anna 314
Dubisz Stanisław 310
DuBruck Edelgard E. 125
Duby Georges 118
Dudzik Wojciech 149
Duerr Hans Peter 145
Dunin Piotr 290, 297, 298
Dürrigl Marija-Ana 10, 83, 86, 89-91, 117, 118, 335, 339
Dybek Dariusz 310
Dynak Władysław 310

E
Eckhardt Holger 160
Efrem Syryjczyk (Ephraem Syrus), św. 92
Ekes Janusz 287
Eliasz (bibl.) 51, 186, 187
Elsheikh Mahmoud Salem 98
Epiktet z Hierapolis 241
Erazm z Rotterdamu (Desiderius Erasmus Roterodamus, właśc. Gerhard Gerhardson) 160
Estreicher Karol 101
Ewa (bibl.) 54, 126, 127, 132, 318
Ezdrasz (bibl.) 10, 17-22, 335

F
Fališevac Dunja 85
Falniowska-Gradowska Alicja 269, 270, 272, 273, 275-284, 295
Fatović-Ferenčić Stella 86
Febvre Lucien 342
Fehse Wilhelm 206
Fenlon Iain 101
Filon z Aleksandrii (Philo Indaeus) 129, 130
Finegan Cajetan 131
Finzi Vittorio 98

Flajšhans Josef 33
Flood John 128
Franciszek z Asyżu (właśc. Giovanni Bernardone), św. 96, 104, 280
Franczak Grzegorz 227
Freedman Paul 125
Freudenberg Olga 119
Froehlich Karlfried 52
Frugoni Chiara 108
Fumagalli Edoardo 96

G
Gadzała Agnieszka 121
Gall Anonim zob. Anonim zw. Gallem
Gardiner Eileen 135, 136, 138
Gazda Grzegorz 183
Gądecki Stanisław 197
Gąszczyńska Zofia 278, 284
Geary Patrick J. 125
Gennadiusz (Gennadij), arcybiskup Nowogrodu 230, 232
Gennep Arnold van 136
Gerard de Vliederhoven 132, 137
Geremek Bronisław 114, 115
Geronimus Dennis 101
Gerstel Sharon E.J. 134
Gertsman Elina 125, 139
Ghotan Bartholomäus (Bartholomeus) 173, 176, 177, 230, 231
Giannini Giovanni 107
Gibson Margaret T. 52
Gieysztor Aleksander 26, 115
Gilmore David D. 258
Girardi Enzo Noè 110
Giraudo Gianfranco zob. Džiraudo Dž.
Glińska Klementyna 172
Gliński Jan 280
Glixelli Stefan 95, 310
Gładyszewski Ludwik 197, 211
Głażewski Jacek 311
Główka Dariusz 269
Główka Jan 271
Gniewoszowa Zofia 271, 272, 277, 284
Goethe Johann Wolfgang von 114
Goez Werner 51
Goldblatt Harvey 224
Goldhammer Arthur 115
Goliat (bibl.) 225
Goliński Janusz 269, 308
Goławski Jan 279
Gorzkowski Albert 180
Gosławski Jan 276
Gostomska Anna 12, 167, 237, 337, 339
Gostowski Antoni Franciszek 276
Goszczyńska Zofia 279
Górski Karol 213
Grabar Biserka 84
Graciotti Sante 86
Graevenitz Gerhard 141
Grajewski Wincenty 114
Grodzicki Stanisław 289
Groebner Valentin 147
Gromov Michail Nikolaevič 224, 231
Gromska Daniela 186
Gruchała Janusz Stanisław 313
Gruntkowska Dominika 12, 162, 253, 337, 339
Gruszecki Hieronim Kazimierz 290
Grzebień Ludwik 289
Grzegorz I Wielki (Gregorius Magnus), papież, św. 49, 194, 211, 215
Grzeszczuk Stanisław 253
Grzybowski Stanisław 284
Guidotti Alessandro 99
Guiraud Pierre 29
Guldan Ernst 131
Guriewicz Aron 71, 113-116, 123
Gusick Barbara I. 125

H
Haelewyck Jean-Claude 17
Hägele Günter 178
Hahn Alois 140
Hahn Gerhard 172
Hanka Václav 33, 37, 38
Hanusiewicz Mirosława 157
Hedemann Otton 293, 294
Heers Jacques 158
Heidegger Martin 93
Heller Dorothee 105
Henoch (bibl.) 51, 186, 187
Henryk Suzo (Heinrich Seuse), bł. 11, 192-194, 198
Herbert (właśc. Herbert de Clairvaux, Herbertus Turritanus), arcybiskup Turrium 179
Hercigonja Eduard 84, 85
Hermann Stefan 287
Herod Antypas 213, 214
Hieatt Allen Kent 129, 130

Hieronim ze Strydonu (właśc. Eusebius Sophronius Hieronymus), św. 186, 187, 197
Himmelfarb Martha 135
Hiob (bibl.) 20, 71, 211, 215
Hödl Ludwig 166
Hoelscher-Obermaier Hans-Peter 314
Hoggart Richard 122
Holbein Hans (Młodszy) 239
Hołdys Sybilla 269
Homolková Milada 37
Hon Jan 82
Horák František 35
Hrabák Josef 33
Hraban Maur (Rabanus Maurus) 89, 90, 166
Hübl Albert 179
Hugon od św. Wiktora (Hugo de Sancto Victore) 130
Huizinga Johan 126, 141
Huszał Grzegorz 279, 283, 285

I
Invernizzi Guglielmo 94
Ischyrius Christianus (Christian Sterck) 163, 254
Iwańczak Wojciech 269
Izajasz (bibl.) 18, 210
Izydor z Sewilli (Isidorus Hispalensis), św. 129, 132, 166, 241

J
Jacopone da Todi (właśc. Giacomo de Benedetti) 97, 98
Jakobson Roman 33, 69
Jakóbiec Marian 28
Jakub z Paradyża (Iacobus de Paradiso) 11, 193-196, 198, 199
Jakubec Jan 33
Jan Chryzostom (Ioannes Chrysostomus), św. 133, 242
Jan Chrzciciel, św. 187
Jan Ewangelista, św. 161, 186, 270
Jan Kanty, św. 141
Jan Szkot Eriugena (Johannes Scotus Eriugena) 129
Jan z Calvoli (Johannes de Caulibus) 213
Jan z Kastav (Johannes de Castua, Ivan z Kastva) 238
Jan z Tepli (Johannes de Tepla) 172, 173
Janów Jan 24, 27-29, 233, 289, 311, 314
Januszowski Jan 167, 279, 288
Japola Józef 254
Jaroszewicz Florian 302
Jasieński Lenart 276, 283
Javorskij Julian Andrejevič 28
Jelicz Antonina 314
Jelonek Eugeniusz 163, 165
Jetřich Berúnský (Dietrich z Werony) 53, 224
Jezierska Anna 277
Jezus Chrystus 18-22, 43, 47, 51, 53-56, 62, 70, 91, 94, 134, 158, 159, 167, 169-171, 178, 186-188, 192, 193, 195-197, 201, 203, 207, 212-214, 223, 225, 242, 272, 274, 276, 281, 282, 288, 293, 305, 307, 320, 328, 333
Jiroušková Lenka 10, 12, 13, 32, 45, 75, 183, 328, 331, 335, 337, 339
Joachim, św. 274
Jonasz (bibl.) 197
Józef z Nazaretu, św. 18, 187, 274, 280, 281
Juan de Jesús María (Joannes a Jesu Maria) 11, 190
Judasz (bibl.) 18, 225, 320
Jugie Sophie 125
Jundziłł Juliusz 241, 243
Jungbluth Günther 37, 172
Jungmann Josef 33, 39
Jurkowski Jan 254
Justyniarska-Chojak Katarzyna 274, 283, 342

K
Kacprzak Marta 157
Kačalova Irina Jakovlevna 228
Kaiser Gert 142, 202
Kalika Vasilij, arcybiskup Nowogrodu 229
Kamieńska Anna 193
Karpiński Adam 157
Kasperski Edward 114
Katarzyna Aleksandryjska, św. 270, 342
Kazik Joanna 136
Kazimierz III Wielki 292
Kazimierz, św. 280
Kelly Henry Ansgar 130
Kempny Marian 119
Kettler Wilfried 206
Kiening Christoph 140, 143, 145, 158, 160, 262

Kirsch Wolfgang 230
Kisielewski Krzysztof 278
Kitowicz Jędrzej 302
Kizwalter Tomasz 116
Kleczewski Stanisław 302, 303
Klekot Ewa 119
Klemens Aleksandryjski (właśc. Titus Flavius Clemens) 129
Klemensiewicz Zenon 311
Kloppenburg Bonaventura 126
Kłoczkowski Piotr 277
Knöll Stefanie A. 125
Kochan Anna 152
Kochanowski Jan 240, 244, 246, 248, 251, 311, 339, 340
Kochendörffer Karl 171
Kognowicki Kazimierz 293, 296
Kolár Jaroslav 32, 33, 36, 38, 39, 42, 43, 45, 47, 50, 60, 61, 63, 64, 70-73, 80, 311
Kolyčeva Evgenija Ivanovna 231, 232
Kołodziej Robert 301
Konáč Mikuláš 81
Konarska-Zimnicka Sylwia 342
Konarski Stanisław 290, 299
Konaszewicz Sahajdaczny Piotr 28
Koniáš Antonín 37, 39
Könneker Barbara 157
Kornecki Marian 116, 117
Korona Marek 289
Kosman Marcin 289, 291
Kosmas Indikopleustes (Cosmas Indicopleustes) 229
Kossowski Stanisław 312
Kowalczyk Małgorzata J. 313
Kowalewicz Henryk 118
Kowalewski Andrzej Nowina 276, 284
Kowalski Wacław 269
Kowzan Jacek 11, 121, 124, 132, 133, 136, 151, 303, 307, 336, 340
Krasuski Dominik 297
Kraszowski Gabriel 271
Krawczyk Alicja 313
Kroczak Jerzy 132
Kroll Jerome 135, 341
Kruczkowska Agnieszka 120
Krzemień Wiktoria 114
Krzycki Andrzej 342
Krzysztof II Radziwiłł 281
Krzyżanowski Julian 29, 311
Kserkses I 186
Kuliński Józef 290
Kumor Bolesław 282
Künstler-Langner Danuta 290
Kuraszkiewicz Władysław 213
Kurkowska Halina 30
Kurzböck Gregorius 190
Kwintylian (właśc. Marcus Fabius Quintilianus) 181

L
Labuda Aleksander Wit 310
Lam Andrzej 149
Landi Giovanni di Alessandro 99
Landi Ubertino 102, 103
Laskowski Jan Jabłon 273, 278, 311
Lasocińska Estera 157
Lausberg Heinrich 180
Le Goff Jacques 115, 116, 119, 122, 294
Le Noir Jean 95
Lehár Jan 34, 47, 69, 70, 73
Lenart Mirosław 10, 92-94, 99, 335, 340
Leski Mikołaj 278
Leszczyńska Konstancja 275, 279, 283
Leszczyński Grzegorz 242
Leszczyński Stanisław 275, 278, 283
Leszek Mirosław J. 181
Lever Maurice 158
Levison Wilhelm 51
Lewandowski Theodor 176, 221, 230, 232
Lewański Julian 142, 312
Ligęza Mikołaj Spytko 271, 273
Link Franz H. 103
Linka Jan 59
Lipski Franciszek 276
Lommatzsch Erhard 98
Lotariusz (Lotharius, właśc. Lotario dei Conti di Segni, Innocenty III, papież) 129, 209, 210
Louis Józef 292
Löw-Beer Nele 161
Lubczyński Mariusz 270, 271, 273-275, 277-280, 282-284
Lunde Ingunn 180
Luter (Luther) Marcin (Martin) 158, 260

Ł
Łajszczewski (Łayszczewski) Sebastian 290, 298
Ławrynowicz (Laurynowicz) Mikołaj 290, 297, 298, 299

Łętowski Stanisław 272, 273, 278, 281
Łoś Jan 24, 27, 42, 139-141, 156, 218, 311
Łotman Jurij 113, 116
Łukasz Ewangelista, św. 144, 164-166

M
Maciejewska Iwona 274
Majcher Grażyna 158
Majmonides Mojżesz 129
Makaryk Irena R. 224
Maleczyński Karol 270
Małachowski Piotr 282
Małgorzata II Flandryjska 95
Mandrou Robert 118
Mantello Anthony Carl 41
Manuel Niklaus, zw. Deutschem 206, 262
Marazzani Margherita 103
Marciniak-Sikora Anna 12, 269, 337, 340
Marcińczak Bartosz 132
Marczewska Krystyna 122, 140, 257
Marek Aureliusz (właśc. Marcus Aurelius Antoninus) 241
Margański Janusz 258
Maria Magdalena, św. 47
Maria, Matka Boska, św. 18, 270, 274, 280, 281, 285, 293, 301, 302
Markelov Gleb Valentinovič 220, 232
Maroń Jerzy 342
Mateusz Ewangelista, św. 167, 274, 306
Matyszkowicz Mateusz 128, 129
Mayenowa Maria Renata 7
Mayer Józef 253-255, 260
Mazurkiewicz Roman 9, 13, 34, 309, 315, 338
Mąkowski Władysław Tomasz 24, 140
McGowan Richard J. 128
Meškank Timo 341
Melnyk Marek 225
Menchi di Cireglio 107
Mezger Werner 157, 158
Miaskowski Kasper 12, 237-240, 244, 249-252, 337, 339
Michał Archanioł (bibl.) 280
Michałowska Teresa 117, 121, 123, 188, 214, 217, 256, 263, 311
Michałowski Michał 276
Michera Wojciech 130
Mickiewicz Adam 113, 311, 342
Mieletinski Eleazar 138
Migne Jacques-Paul 7
Mihaljević Milan 84
Mikołaj z Kuzy (właśc. Nicolaus Krebs) 158, 160
Mikołaj z Mościsk 288
Mikołaj z Jawora (Nicolaus Magni de Jawor) 115
Mikoś Michael J. 225
Miksiewicz Małgorzata 288
Mikuła Maciej 269, 273
Milčetić Ivan 83
Milkov Vladimir Vladimirovič 224, 229, 231, 232
Miłkowski Jan 272, 283
Mirowska Paulina 136
Mitrenga Barbara 339
Mojżesz (bibl.) 18-20
Monti Maurizio 101
Moos Peter von 93, 144
Morawska Ludmiła 29
Morawska Teofila Konstancja z Radziwiłłów 341
Morawski Jan 279
Morgiani Lorenzo 99
Morsztyn Aleksander 275, 278, 281
Morsztyn Jakub Władysław 272
Morsztyn Jan Chrzciciel 278, 283
Moser Dietz-Rüdiger 157, 159, 165, 166
Mulders Johannes Antonius 137

N
Nagielski Mirosław 341
Nałęcz Tomasz 116
Nardi Simone di Niccolò 99
Natan (bibl.) 274
Nazor Anica 84, 86
Nechutová Jana 82
Nehring Władysław 7, 70, 208, 309-311
Niebelska-Rajca Barbara 181
Nieścior Leon 211
Niezgoda Cecylian 212
Nieznanowski Stefan 237-239, 250
Nigellus zob. Wireker Nigel
Nikodem, św. 187
Nikolaev Sergej Ivanovič 219, 220, 232, 311
Nosilia Viviana 11, 27, 28, 160, 161, 163, 218, 224, 256, 311, 336, 341
Novák Arne 33
Novák Jan 33
Nowak Zbigniew 162
Nowakowski Paweł 269

Nowicka Ewa 119
Nowicka-Jeżowa Alina 117, 132, 239, 262, 290, 303

O
Obertyński Zdzisław 282
Ochab Maryna 305
Oko Jan 289
Olczak Janusz 115
Oldřich Kříž z Telče 328
Oleśnicka Małgorzata 278
Oleśnicki Jan 271
Oleśnicki Zygmunt 272
Olivetský Pavel (Pavel z Meziříčí) 35, 39, 75, 80
Olivetský z Olivetu Jan 75, 80
Olszewski Jakub 289, 296-299
Olszewski Mikołaj 115
Ong Walter Jackson 254, 255
Onufry, św. 280
Oosterwijk Sophie 125
Opec Baltazar 213
Ortner Sherry B. 119, 123
Orygenes (Origenes) 129
Orzechowicz Bolesław 162
Ostrowska Ewa 29, 217, 312
Ottonaio Giovanni Battista dell' 101
Ozorski E. 289
Ożóg Monika 187

P
Paciorek Magdalena 275, 279
Paczkowski Andrzej 116
Paknys Mindaugas 287
Palińska Anna 134
Palmer Nigel F. 141
Pantelić Marija 84
Papuzińska Joanna 242
Pasquini Emilio 97
Patera Adolf 33, 328, 330
Patrizi Giorgio 103
Patryk (właśc. Pádraig Mac Calprainn), św. 135
Patschovsky Alexander 141
Pavan Adriano 341
Paweł Apostoł, św. 19, 92, 131, 133, 186, 196, 201, 212, 213, 242
Pedroni Matteo 99
Pekař Josef 33, 63
Pelc Janusz 246
Pelikan Jaroslav 125
Pelikánová Jitka 69
Pellegrini Astorre 100
Pererius Benedictus (Benedict Pereira) 132
Petíra Stanislav 69
Petrarca Francesco 100, 103
Petrucci Armando 140
Petrus Alfonsi (Moses Sephardi) 49
Petruszewicz Antoni 27
Pielas Jacek 270, 271, 273-275, 277-280, 282-284
Pieniążek Jan 270
Piero di Cosimo (właśc. Piero di Lorenzo) 100, 101
Pietras Henryk 187, 208
Pilat Roman 312
Pionios ze Smyrny, św. 192
Piotr Apostoł, św. 19
Piotr z Tepli (Petrus de Tepla) 173
Piotrkowczyk Aleksy 290, 297
Pirożyńska Czesława 9, 11, 23, 24, 26, 29-31, 34, 40-42, 49, 64-66, 79, 98, 138, 142-144, 151, 159, 165, 178, 180, 185-188, 192, 207, 208, 240, 253, 254, 256, 258, 266, 312, 328--330, 334
Platon (Plato) 52, 188, 242
Platt Dobrosława 291
Płonka-Syroka Bożena 342
Podbielski Henryk 194
Podgórska Teresa 312
Podlaha Antonín 328, 330
Podlaski Jan 275
Pollak Roman 253, 302
Pomianowska Franciszka 276
Poncjusz Piłat (Pontius Pilatus) 213
Popiel Józef 282
Popiołek Bożena 269, 274, 276, 284, 305
Porębski Stanisław A. 193
Posavac Zlatko 86
Pośpiech Andrzej 292
Povejšil Jaromír 34, 73
Povia Zani Alessandra 100, 101
Pražák Emil 33, 36, 39, 73
Pražský Lukáš 72, 80, 328
Prejs Marek 252
Preller Christian 99
Prizer Felon William 101
Przygodzki Jacek 341
Pseudo-Atanazy 229
Pseudo-Augustyn 132

Ptak Marian J. 341
Pucek Robert 260
Pucko Vasilij Grigorevič 228

Q
Quaglio Antonio Enzo 97
Quondam Amedeo 99

R
Rabaglio Matteo 94
Radimská Jitka 32
Radożycka-Paoletti Maria 115
Radziwiłł Hieronim Florian 269
Radziwiłł Krzysztof 269
Rajman Jerzy 269
Ravasi Gianfranco 341
Réau Louis 131
Reczek Józef 53, 312
Reghettini Angelo 99
Rehberg Karl-Siegbert 144
Reinhart Johannes 84
Reinink Gerrit Jan 92
Reitz Christiane 314
Rej Mikołaj 152, 157, 254, 311, 312, 342
Reszka Stanisław 167
Ricoeur Paul 342
Rigg Arthur George 41
Ringhieri Innocentio 100
Roboz Evelin 158
Rodak Magda 119
Rodak Paweł 119
Roigny Jean de 197
Rok Bogdan 12, 275, 277, 279, 280, 289, 301-303, 338, 341, 342
Rondet Henri 131
Rosiński Franciszek Mikołaj 257, 258, 261
Rospond Stanisław 29-31
Rossi Giovanni Battista de 98
Roth Ulli 52
Rozanow Zofia 213
Rozenplut Jan 71, 72, 331
Rozwadowski Jan 309, 310, 312
Różańska Grażyna 339
Rudolf (Rudolphus) z klasztoru w Rudzie Śl. (Rauden) 169-172
Rudolf Rainer 39
Rusch Adolph 52
Rusiecki Mieczysław 275, 276, 279
Russo Luigi 106
Rylands William Harry 193
Ryś Grzegorz 115
Rzepka Wojciech R. 309

S
Sade Donatien Alphonse François de 262
Salianus Jacobus 132
Salij Jacek 133
Salomon (bibl.) 52, 86, 188, 192, 225
Salwa Piotr 161
Sambunjak Slavomir 83, 84, 88
Samson (bibl.) 52, 86, 225
Samsonowicz Henryk 116
Samuel (bibl.) 274
Sapieha Franciszek Stefan 296
Sapieha Jan Stanisław 289
Sapieha Józef Franciszek 298, 299
Sapieha Józef Stanisław 299
Sapieha Kazimierz Leon 295, 298
Sapieha Krzysztof 296, 297
Sapieha Lew 293, 296
Sapieha Mikołaj 295
Sapieha Paweł 290, 298
Sapieha Tomasz 297-299
Sapiehowie 12, 286, 289, 291, 292, 294--296, 300, 337, 342
Sapieżyna Anna Jadwiga z Wojnów 297
Sapieżyna Dorota z Firlejów 296
Sapieżyna Elżbieta z Radziwiłłów 296
Sapieżyna Gryzelda z Wodyńskich 297
Sapieżyna Teodora Krystyna 297
Sapieżyna Teresa z Korwin 295
Sarbiewski Maciej Kazimierz 289
Scandella Giacomo 94, 95
Schäfer Daniel 151-153, 163
Schmidt Paul Gerhard 161, 163
Schneyer Johann Baptista 166
Schröther (Schroder) Jan Józef 290
Schutte Anne Jacobson 99, 100
Sedrach (bibl.) 17, 20-22
Seemann Klaus-Dieter 85
Sendzimirowska Anna 280
Seneka Młodszy (właśc. Lucius Annaeus Seneca) 241, 290
Settis Frugoni Chiara 95, 103, 108
Siatkowska Ewa 10, 23, 25, 27-30, 66, 134, 135, 141, 142, 161, 165, 254, 312, 335, 341
Siebeneycher Jakub 151
Simplicjan (Symplicjan) Paweł 151
Simson Otto von 134
Sinicyna Nina Vasilevna 231

Skarga Piotr 167
Škarka Antonín 33, 47, 60, 72, 73
Skoczek Anna 116
Skorupka Stanisław 30
Skóbel Anna 237
Skubalanka Teresa 117, 312
Skvairs Ekaterina (Catherine Squires) 173, 177, 230
Sławiński Janusz 237, 239
Šmahelová Hana 56, 57
Sokolski Jacek 93, 135, 136, 138, 139
Sokrates 52, 86, 163, 188, 217, 224
Sondel Janusz 141
Sorrento Luigi 107
Sreznevskij Izmail Ivanovič 224
Sroka Albin Bronisław 302
Stachowiak Lech 128
Stallings-Taney Mary 213
Stanisław, magister, scholastyk płocki 217
Starnawski Jerzy 153
Starowieyski Marek 10, 17, 97, 187, 335, 341
Stasiewicz Krystyna 274
Staszewski Jacek 116
Stäuble Antonio 99
Steadman John M. 130
Stefan Batory 277
Stefani di Francesco Vicentino 106
Štefanić Vjekoslav 25, 83, 84
Stevenson Enrico 98
Stępień Paweł 11, 13, 137, 185, 309, 312, 336, 342
Stępnik Krzysztof 342
Stich Alexander 34
Stierle Karlheinz 141
Stříbrský Matěj 76
Stookey Laurence Hull 134
Strange Joseph 101, 192
Strohal Rudolf 25, 84, 85
Stróżyński Tomasz 161
Stupkiewicz Stanisław 253
Suchojad Henryk 270, 271, 273-275, 277-280, 282-284
Svejkovský František 32-39
Swoboda Tomasz 120, 126, 141, 257, 286
Synder James 131, 132
Szaniawska Anna 274, 284
Szczubiałka Michał 260
Szpak Ścibor 124, 136, 145, 160, 215, 257-259, 263, 312
Szteinke Anzelm 301, 303
Szumańska-Grossowa Hanna 118
Szymanowski Adam 288, 307
Szymański Adam 160
Szymański Józef 270
Szymborski Wiktor 269
Szymona Wiesław 192
Szyszkowski Marcin 269

T
Targosz Karolina 116-118, 123, 313
Tatarzyński Ryszard 180
Tazbir Janusz 116, 260, 267
Tenenti Alberto 95, 125, 228
Teodoret z Cyru (Theodoretus) 132
Tertulian (właśc. Quintus Septimus Florens Tertulianus) 243
Tęczyński Andrzej 134
Tilo z Chełmna (Tilo von Kulm) 170, 171
Tirinus Jacobus 132
Tobolka Zdeněk V. 35
Tomasz à Kempis zob. Tomasz z Kempen
Tomasz z Akwinu (Thomas de Aquino), św. 126, 128, 307
Tomasz z Kempen (Thomas Hemerken, Thomas van Kempen) 11, 193-197
Tondelli Sebastiano 106
Trębocki Kazimierz Antoni 279
Trost Pavel 33, 34, 73
Truhlář Josef 329, 330
Tuliszkowski Sebastian 254
Tupik Stanisław 290
Turilov Anatolij Arkadevič 220, 233, 313
Turner Victor 120, 136
Twardzik Wacław 13, 34, 126, 140, 181, 188, 225, 245, 253, 309, 315, 338
Tworkowski Rajmund 12, 303-308, 338
Tymieniecki Kazimierz 26

U
Ulicka Danuta 119
Uliński Maciej 129
Urban VIII (właśc. Maffeo Barberini), papież 302
Urbańczyk Stanisław 7
Urs von Balthasar Hans 125
Uruszczak Wacław 271
Utzinger Bertrand 103
Utzinger Hélène 103

V
Vasari Giorgio 100, 101

Velten Hans 158
Vecchi Alessandro de' 99
Verhelst Daniël 52
Všetička František 32, 183, 313
Vigo Pietro 100-104
Vilinbachova Tatjana Borisovna 228
Vintr Josef 331
Vitz Evelyn Birge 89
Voit Petr 32, 33, 35-39, 60, 75, 76, 80-82
Volockij Iosif 219, 227, 232
Vovelle Michel 120, 126, 134, 141, 144, 148, 257, 258, 262, 286, 292, 295, 314
Vrtel-Wierczyński Stefan 9, 25, 33, 34, 36, 42, 49, 59-61, 63, 65, 70-72, 74, 116, 131, 139, 140, 142, 147, 150--152, 154, 166, 183, 192, 202, 217, 309, 313, 334

W
Walecki Wacław 237
Walther Hans 39, 40
Wańczowski Marian 93
Weiss Lavoslav 84, 85
Welsh David 314
Wergiliusz (właśc. Publius Vergilius Maro) 52, 86, 188
Węgrzynowicz Antoni 302
Wężowicz-Ziółkowska Dobrosława 261
Wielkopolski Hieronim 278
Wiesiołowski Jacek 115, 117
Wietor Hieronim 214
Wireker Nigel (Nigel de Longchamps, Nigellus) 208
Wižďálková Bedřiška 35
Wilk Józef 242
Wilkoń Aleksander 120
Williams Norman Powell 129
Wiślicz Tomasz 258
Wiśniewska-Jóźwiak Dorota 341
Witczak Tadeusz 313
Witkowska Aleksandra 115
Wittenweiler Heinrich 160
Wituński Augustyn 289
Władysław I Łokietek 270
Władysław IV Waza 289, 290
Włodarski Maciej 116, 118, 132, 140--143, 147, 151, 153, 159, 160, 167, 187, 188, 192, 193, 199, 254, 259, 266, 278, 287, 303, 309, 313
Wnętrzak Teresa 208
Wojciechowska Beata 115
Wojczak Tomasz 10, 113, 336, 342
Wojtowicz Witold 11, 121, 137, 140, 141, 157, 254, 255, 260, 267, 268, 336, 342
Wolański Filip 301
Wolińska Teresa 181
Woronczak Jerzy 29, 34, 70, 71, 72, 117
Wójcik Andrzej 211
Wrana Magdalena 110
Wright Thomas 69, 208
Wunderli Richard 151
Włodarski Maciej 290
Wyczański Andrzej 116
Wyczawski Hieronim Eugeniusz 289
Wydra Wiesław 24, 41, 118, 140, 141, 217, 309, 313

Z
Zabielski Wojciech Alojzy 290
Zadrożyńska Anna 287
Zalesky Carol 135
Załuski Andrzej Chryzostom 290
Zampieri Antonio 103
Zaremba Charles 314
Zaremska Hanna 121
Zatočil Leopold 34, 40, 329, 330
Zawadzki Remigiusz Maciej 301
Zebrzydowski Michał 282
Zemon Davis Natalie 161, 162
Zíbrt Čeněk 35
Zielecka Wioletta 269
Ziomek Jerzy 237
Žižka Jan 26, 27, 33, 34, 62, 63
Żuromskaitė Brigita 12, 286, 337, 342
Zuliani Fulvio 92
Zygmunt I Stary 292

Ż
Żalik Anna 237
Żuchowski Kazimierz 212
Żukow-Karczewski Marek 125
Żyłko Bogusław 116

Indeks utworów

A

Abrahamova vizija 86
Ach již se smrt přibližuje 72-73
Ach můj smutku, má žalosti 13, 70-73, 79-81, 312, 331-333
Ackermann aus Böhmen (Jan z Tepli) 11, 27, 34, 40, 131, 172-173, 330, 336
Alimonia spiritualis… (Józef Dąbrowski) 303
Allegoriae Sanctae Scripturae (św. Izydor z Sewilli) 166
Apokalipsa Ezdrasza 17, 20-21
Apokalipsa Sedracha 17, 20-22
Ars moriendi ksylograficzna 11, 192-194, 196

B

Biblia 52-53, 56, 229, 267
  Nowy Testament 17, 19, 100, 127, 158, 186-187, 242
    Apokalipsa św. Jana 52, 139, 186--187, 191, 195, 199, 207, 215, 221, 227-228
    Drugi List do Koryntian 212
    Drugi List do Tymoteusza 213
    Ewangelia wg św. Jana 161
    Ewangelia wg św. Łukasza 11, 51, 88, 144, 164-166, 186, 197, 203
    Ewangelia wg św. Mateusza 21, 52, 166-167, 190, 207, 212-213, 242, 274, 306
    List do Efezjan 212
    List do Filipian 212
    List do Hebrajczyków 186
    List do Rzymian 54, 131, 133, 216
    Pierwszy List do Koryntian 11, 92, 134, 158, 182, 187, 191, 196--197, 201, 213, 216, 242, 336
    Pierwszy List do Tesaloniczan 166
    Pierwszy List św. Jana 212
  Stary Testament 17, 19, 100, 127, 131, 158, 186, 209, 242, 290
    Druga Księga Królewska 186
    Druga Księga Samuela 274
    Księga Ezdrasza 19
    Księga Ezechiela 210
    Księga Hioba 200, 211, 215
    Księga Izajasza 210, 215-216
    Księga Jeremiasza 209
    Księga Jonasza 197
    Księga Koheleta 75, 212, 215, 274, 284
    Księga Malachiasza 51
    Księga Mądrości 54, 196-197, 200--201, 211-213
    Księga Micheasza 209
    Księga Powtórzonego Prawa 209
    Księga Przysłów 192
    Księga Psalmów 88, 130, 159, 161, 186, 191, 194, 199, 215, 242
    Księga Rodzaju 51, 126-129, 131, 186, 275, 279
    Księga Tobiasza 212, 242
    Mądrość Syracha 51, 129, 186, 191, 199
    Pieśń nad pieśniami 132

C

Cantico di Frate Sole (św. Franciszek) 96
Canzona della morte (Giovanni Battista dell' Ottonaio) 101

Canzoni, o Vero mascherate carnascialesche… (Giovanni Battista dell' Ottonaio) 101
Carmina Burana 58
Carro della morte (Antonio Alamanni) 101
Catena aurea (św. Tomasz z Akwinu) 166
Colloquium inter Mortem et magistrum Polycarpum zob. *Dialogus magistri Polycarpi cum Morte*
Combattimento o sia Dialogo tra la Morte ed un Guerriero chiamato Ferrante. Metafora bellissima zob. *Dialogo fra la Morte ed un Guerriero*
Commentaria in Ecclesiasticum (Hraban Maur) 166
Commentaria in Quatuor Libros Sententiarum (św. Bonawentura) 129
Commentarius in Ionam (św. Hieronim) 197
Compendium Theologiae (św. Tomasz z Akwinu) 128
Compendium Theologiae Veritatis (św. Albert Wielki) 128
Contrasto dell' Anima e del Corpo 99
Contrasto del vivo e del morto (Jacopone da Todi) 97
Contrasto del vivo et del morto 98-99
Cordiale quattuor novissimorum (Gerard de Vliederhoven) 132, 137
Cur mundus militat sub vana gloria (Jacopone da Todi?) 97
Czwarta Księga Ezdrasza 17

D

Danza general de la Muerte 104
De altitudine perfectionis christianae (św. Bonawentura) 212
De arte bene moriendi (Jakub z Paradyża) 193-197, 199
De contemptu mundi (Lotariusz) 129, 209--210
De duello mortis et vite 11,169-172, 336
De imitatione Christi (Tomasz a Kempis) 193-196
De inventione dialectica (Rudolf Agricola) 160
De meditatione et ad memoriam reductione mortis 197
De morte prologus zob. *Rozmowa mistrza Polikarpa ze Śmiercią*
De morte. Prologus zob. *Rozmowa mistrza Polikarpa ze Śmiercią*
De ortu et tempore Antichristi (Adso z Montier-en-Der) 52
De presuris ecclesiasticis (Atto Vercellensis) 166
De quattuor hominis novissimis… (Jan Karten) 133
De rerum naturis (Hraban Maur) 90
De Trinitate (św. Augustyn) 130
Der Baseler Totentanz 203, 206, 215
Der Berner Totentanz (Niklaus Manuel) 206
Der doten dantz 202-208, 210, 213-214
Der oberdeutsche vierzeilige Totentanz 203, 206
Dialog mistrza Polikarpa ze Śmiercią zob. *Rozmowa mistrza Polikarpa ze Śmiercią*
Dialoghi della vita et della morte (Innocentio Ringhieri) 100
Dialogi (św. Grzegorz Wielki) 49
Dialogo fra la Morte ed un Guerriero 105
Dialogus magistri Polycarpi cum morte 13, 34, 41, 45-46, 48-59, 64-68, 70, 76-77, 79, 82, 98, 118, 135, 137, 144, 151, 165, 178-180, 183, 185-190, 207-208, 216-217, 312, 328-330
Dialogus miraculorum (Cezary z Heisterbach) 49, 132
Dialogus mortis cum homine 24, 26, 39, 142, 144, 152, 165, 237, 240
Disciplina clericalis (Petrus Alfonsi) 49
Dom mądrości… (Mikołaj Ławrynowicz) 297-299
Drugi Statut Litewski 292
Dua contrasti: uno del vivo e del morto, et l'altro de L'anima et del corpo, veduto in visione da san Bernardo. Con una canzona a ballo de'morti 99
Dvoeslovie života i smerti 28, 221-222, 230-232
Dwa lwi klejnot Sapieżański… (Sebastian Łajszczewski) 298
Dyalogus vite et mortis 11, 173-176, 336

E

Ein Sermon von der Bereitung zum Sterben (Marcin Luter) 158
El Ballo della Morte 104
El contrasto che la morte fa con Orlando paladino di Francia 99-100
El ingenioso hidalgo don Quijote de la Mancha (Miguel de Cervantes Saavedra) 151--152
Elckerlijc 163
Elementarzyk ćwiczenia duchownego… (Mikołaj z Mościsk) 288
Elucidarium (Honoriusz z Autun) 122
Enarrationes in Psalmos (św. Augustyn) 130

Epistulae (św. Hieronim) 187
Epitafium pannie Przerębskiej (Kasper Miaskowski) 249, 251
Essemplare, curioso contrasto nato in una campagna tra la morte, et un semplicista… 106
Ethica seu liber dictus scito te ipsum (Piotr Abelard) 166
Etyka nikomachejska (Arystoteles) 186
Etymologiarum sive Originum… (św. Izydor z Sewilli) 132
Ewangelia Nikodema 187
Expositio Euangelii secundum Lucam (św. Ambroży) 186

F
Facetiae (Poggio Bracciolini) 160

G
Glossa ordinaria 52
Gospodzinie wszechmogący zob. *Rozmowa mistrza Polikarpa ze Śmiercią*
Grono winne pod zodiakiem Sapieżyńskim… (Jakub Olszewski) 296-297

H
Hádání člověka se Smrtí 27
Historia o odpustcích a očistci 73
Homulus (Piotr Diesthemius) 163, 165, 254
Horologium Sapientiae (Henryk Suzo) 192--194

I
Idiota de Sapientia (Mikołaj z Kuzy) 160
Il bene ed il male che han recato le donne alli personaggi più illustri 105
In Evangelium Sanctae Lucae (Beda Czcigodny) 166
Inwestygacyja gornolotnej Sapieżyńskiej strzały… (Innocenty Burnowski) 298--299

J
Jasność Jaśnie Wielmożnej […] Teodory Krystyny […] Sapieżyny… (Aleksy Piotrkowczyk) 298

K
Kalendarz seraficzny… (Stanisław Kleczewski) 302-303
Kancionál Rozenplutův 71-72, 331
Kancionál Václava Mířinského 73
Kazania przygodne (Piotr Skarga) 167
Kazanie na pogrzebie Jaśnie Oświeconej […] Anny Sapieżanki […] Radziwiłłowej… (Jakub Olszewski) 298-299
Kazanie pogrzebowe […] Józefa […] Sapiehy… (Stanisław Konarski) 299
Komedyja Justyna i Konstancyjej (Marcin Bielski) 153, 254
Kupiec… (Mikołaj Rej) 152, 254, 311

L
La danse macabre 202-204, 206, 208, 210, 214
Laska marszałkowska na pogrzebie […] Jana Stanisława Sapiehy (Maciej Kazimierz Sarbiewski) 289
Le vite de' più eccellenti pittori, scultori e architetti (Giorgio Vasari) 101
Legenda o św. Józefie Cieśli 18
Leven und Dod 11, 176-177, 333
Liber vitae in schola mortis, seu Lectiones vitales… (Juan de Jesús María) 190--192
Libro de la vida en la escuela de la muerte. Lecciones vitales… (Juan de Jesús María) 190
Lignum vitae (św. Bonawentura) 212
Ljubljanski zbornik 83, 85
Lübecker Totentanz 11, 177, 336

M
Manelle duchowne… (Paweł Simplicjan) 151, 154
Meditationes vite Christi (Jan de Caulibus) 213
Memoriał nieśmiertelnej pamięci… (Jan Andrzejkiewicz) 298
Mękę Bożą spominajmy 144
Moralia (św. Grzegorz Wielki) 211-212, 215
Moriae Encomion sive Laus stultitiae (Erazm z Rotterdamu) 160

N
Narrenschiff (Sebastian Brant) 148-149, 153, 157, 159-160
Nauka umierania chrześcijańskiego… (Jan Januszowski) 167, 279
Nędza z Biedą z Polski precz idą 12, 253-268
Nowe Ateny… (Benedykt Chmielowski) 132

O
O bázni boží 73
O bohatci 73
O czterech końcach ostatnich żywota ludzkiego (Franciszek Coster) 167
O czterzech ostatecznych rzeczach księgi czwory (Jan Karten) 132
O nebezpečném času smrti 33, 47, 69, 73
O rozdělení duše s tělem zob. *Ach můj smutku, má žalosti*
Otkrovenie Mefodija Patarskogo 229
Ostatnia umierającego człowieka dyspozycja… (Rajmund Tworkowski) 302-308

P
Pamięć Śmierci i Miłość Żywota Wiecznego (Sebastian Tuliszkowski) 254
Petrisov zbornik 22, 83
Piąta Księga Ezdrasza 17
Pielgrzym wielkanocny albo rozmowa podróżnych z Jeruzalem do Emaus (Kasper Miaskowski) 238
Pierwszy Statut Litewski 292
Pieśń 22 (Michelangelo Buonarotti) 109-110
Píseň o ženách 73, 131
Písničky o Smrtedlnosti Člověka 75, 78-79
Pociecha dusz wiernych przeciwko trwogom śmierci… (Charles Drelincourt) 286, 288
Pojedynek śmierci z życiem zob. *De duello mortis et vite*
Policarpi Visio. Disputatio mortis zob. *Dialogus magistri Polycarpi cum morte*
Pomum 132
Posłanie do biskupa twerskiego Teodora na temat sporu o raju (Vasilij Kalika) 229
Pravda 73
Prenie žizni so Smertiju 220
Procházky Smrti času Morního 38, 75-81
Przeraźliwe echo trąby ostatecznej (Klemens Bolesławiusz) 93, 139
Przygotowanie do szczęśliwej i świątobliwej śmierci (Kasper Drużbicki) 293

Q
Questa he la disputatione de la morte cun l' uomo 97-98
Queste sono le dimande di uno vivo e di uno morto 100
Quaestiones ad Antiochum ducem (Pseudo-Atanazy) 229

R
Razgovor meštra Polikarpa sa Smrću zob. *Slovo meštra Polikarpa*
Retoryka (Arystoteles) 194
Rime sacre del secolo XIV 97
Ring (Heinrich Wittenweiler) 160
Rozmlauvání člověka se smrtí zob. *Rozmlouvání člověka se Smrtí*
Rozmlouvání člověka se Smrtí 26-27, 29, 31--82, 142-143, 147, 151-152, 154, 156, 161, 166,183, 311-313
Rozmluva člověka se Smrtí 32, 70, 79-81
Rozmlúvanie Smrti s člověkem a člověka se Smrtí zob. *Rozmlouvání člověka se Smrtí*
Rozmowa mistrza Polikarpa ze Śmiercią 9-13, 24-31, 33-35, 41, 45-46, 49, 53-56, 58-60, 62, 64-68, 70, 72, 74, 77-79, 82, 113-168, 172, 176, 180-219, 221-227, 230-234, 237, 244-245, 250-268, 306-327, 334-338
Rozmowa o śmierci Człowieka z Duchem (Stanisław Reszka) 167
Rozmowa Panienki z Śmiercią (Kasper Miaskowski) 12, 237-252, 337
Rozmyślania dominikańskie 213

S
Sakrament w śmierci… (Dominik Krasuski) 297
Sedláci 73
Sermones ad populum (św. Augustyn) 129, 133
Sermones fratris Rudolfi de VII sigillis 169--172
Skarga umierającego 34, 70-72, 150, 155, 309-310, 312-313
Skazanie o nekoem čeloveke bogobojaznive 222
Skazanie o smerti nekoego mistra velikago sireč' filosofa 27-28, 160-161, 218-234, 314
Slovo meštra Polikarpa 10, 25-26, 83-91, 335
Slovo o ljutoj smerti… 27, 314
Smrt 73
Speculum artis bene moriendi… 11, 192-196, 208,
Speculum stultorum (Nigellus) 208
Spory duše s tělem 33, 44-45, 47, 69-70, 73--74, 90
Spór Śmierci z Szatanem (św. Efrem Syryjczyk) 92
Starzec ze Śmiercią 142
Statuta incliti Regni Poloniae 292

Strzały tryumfalne porażonej śmierci… (Piotr Dunin) 298
Summa de confessionis discretione (Rudolf) 169
Summa theologica (św. Antonin) 209
Summa theologica (św. Tomasz z Akwinu) 126

T
Tejże panience epitafium krótsze (Kasper Miaskowski) 251
Topografia chrześcijańska (Kosmas Indikopleustes) 229
Tractatus de crudelitate mortis 27, 66
Tractatus de morte… (Bernard z Wagingu) 132
Tragedyja o polskim Scylurusie… (Jan Jurkowski) 254
Transitus Mariae 18
Trattato della superbia, e morte di Senso 107
Tren pocieszny na śmierć Zygmunta Rybskiego… (Kasper Miaskowski) 249
Treny (Jan Kochanowski) 240, 246, 251
Tren V 250
Tren VI 248
Tren XII 246
Tren XIX 240
Trionfi (Francesco Petrarca) 100
Trionfo della morte (Jacopo lub Pietro Alighieri) 102, 105
Trzeci Statut Litewski 292
Tytuł po tytułach naleziony po zgubionych… (Jakub Olszewski) 297

U
Upomnienie chrześcijańskie… (Samuel Dambrowski) 132

V
Vado mori 202
Versus de morte et divite 165
Videnie svetogo Brnarda 84
Visio Dryhthelmi (Beda Czcigodny) 137-138
Visio Philiberti 45-46, 69
Visio sancti Bernardi 84, 99
Visio sancti Pauli 229, 340

W
Wizja Ezdrasza 17, 20-21
Wyprawa duchowna w drogę szczęśliwej wieczności (Józef Dąbrowski) 302-308

Z
Zbiór rytmów (Kasper Miaskowski) 238--239, 251
Žitie Vasilija Novogo 228-231
Zpívaj s pláčem přežalostně 72, 80
Żale konającego zob. *Skarga umierającego*
Żywot wszechmocnego Syna Bożego Pana Jezu Krysta… (Baltazar Opec) 213-214